

Odnos hrvatskih komunističkih vlasti prema oblivima kulturno-opozicijskih razmišljanja u tiskovnim medijima(1945-1971): Primjer "Naprijed i "Glas Koncila"

Erceg, Marino

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:740640>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA POVIJEST

MARINO ERCEG

**ODNOS HRVATSKIH KOMUNISTIČKIH
VLASTI PREMA OBLICIMA KULTURNO-
OPOZICIJSKIH RAZMIŠLJANJA U
TISKOVNIM MEDIJIMA (1945.-1971.) –
PRIMJER *NAPRIJEDA I GLASA KONCILA***

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Josip Mihaljević

Zagreb, rujan 2017. godine.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	2
1.1. Ciljevi i hipoteze.....	2
1.2. Periodizacija.....	3
1.3. Metodologija.....	3
2. Pojam kulturne opozicije u kontekstu širih opozicijskih strujanja.....	4
2.1. Uvjeti za razvoj opozicije.....	4
2.2. Uloga opozicijskih razmišljanja.....	6
3. Medijska politika u socijalističkoj Hrvatskoj (1945. – 1971.): teoretsko polazište.....	8
3.1. Sovjetski model medija.....	8
3.2. Ustavna i zakonska uređenja položaja medija (1945. – 1971.).....	10
3.2.1. Ustav FNRJ (1946.) i Ustav NRH (1947.).....	10
3.2.2. Ustav SFRJ iz 1963. i Ustav SRH iz 1963. godine.....	11
3.2.3. Zakonodavstvo o tisku (1945. – 1971.).....	12
4. Odnos vlasti prema opozicijskim tiskovinama tijekom faze „totalitarne zrelosti“ (1945. – 1952.).....	14
5. <i>Naprijed</i> kao opozicijska tiskovina.....	18
5.1. Počeci <i>Naprijeda</i> i njegova uloga u poratnom razdoblju.....	18
5.2. Preobrazba <i>Naprijeda</i>	19
5.3. Obračun partijskog vrha s <i>Naprijedom</i>	25
6. Glas Koncila kao opozicijska tiskovina.....	28
6.1. Odnos komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi.....	28
6.2. Normalizacija odnosa između Katoličke crkve i SKJ te liberalizacija šezdesetih.....	29
6.3. Kulturna opozicija u pisanju <i>Glasa Koncila</i>	32
6.4. <i>Glas Koncila</i> i Hrvatsko proljeće.....	38
6.5. Odnos vlasti prema <i>Glasi Koncila</i>	39
7. Zaključak.....	40
8. Popis literature.....	44
8.1. Knjige i članci.....	44
8.2. Internetski izvori.....	47

1. Uvod

1.1. Ciljevi i hipoteze

Cilj ovoga rada je, kako se nazire iz samog naslova, prikazati odnos komunističkih vlasti NRH/SRH prema oblicima kulturne opozicije u tiskovnim medijima. Tjednik *Naprijed*, koji je kao glasilo CK KPH prošao put „od pravovjernosti do disidentstva“ (Najbar-Agičić, 2016: 115), u jednom trenutku postaje kritika socijalističkog sustava koja je dolazila unutar marksističkog diskursa. *Glas Koncila* pak, kao jedini medij u Hrvatskoj nad kojim komunisti nisu imali direktan nadzor¹, predstavlja glas jedne druge važne opozicijske institucije – Katoličke crkve. U ovom se radu usputno obrađuju i neki drugi primjeri opozicijskih razmišljanja u tiskovnim medijima, no primjeri *Naprijeda* i *Glasa Koncila* uzeti su kao središnji jer ih u mnogome možemo shvatiti paradigmatiskima za objašnjenje odnosa komunističkih vlasti i različitih oblika opozicijskih razmišljanja.

Složenost odnosa hrvatskih komunističkih vlasti i kulturne opozicije u tiskovnim medijima zahtijeva postavljanje nekoliko pomoćnih istraživačkih pitanja. Prvo što se nameće kao nejasno jest sam pojam kulturne opozicije, a smještanjem tog fenomena unutar širih opozicijskih gibanja nastoji se pospješiti njegovo razumijevanje. Budući da se ovaj rad bavi i odnosom politike i medija, važno je odgovoriti na pitanje kako je teorijski (na temelju ustavnih i zakonskih uredbi) reguliran položaj medija u društvu, a kakva je bila praksa režima prema njima u stvarnosti. Iduće pomoćno pitanje jest kako su *Naprijed* i *Glas Koncila* pisali i izvještavali o važnim događajima i u kojoj je mjeri njihovo pisanje opozicijsko u odnosu na režim. Pritom je u analizi spomenutih medija fokus stavljen na 1952. te na 1966. godinu. Prva je godina naime relevantna za *Naprijed* jer se tada taj tjednik pojavom članaka vezanih za demokratizaciju političkog života u Jugoslaviji počinje svrstavati na iste pozicije kao i Milovan Đilas, što će dovesti do sukoba s vrhom Partije (Najbar-Agičić, 2016: 115). Godina 1966. važna je za *Glas Koncila* jer je tada potpisan *Protokol o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolice*, a to predstavlja važan korak prema normalizaciji odnosa između Jugoslavije i Vatikana koji će voditi do uspostave diplomatskih odnosa 1970. godine (Radelić, 2006: 376). Stoga rad promatra u kojoj je mjeri pisanje ovog medija opozicijsko prema komunističkom režimu, s obzirom na normalizaciju odnosa između Jugoslavije i Vatikana.

Početna pretpostavka od koje polazi ovaj rad jest totalitarni karakter vladajuće političke organizacije, a to znači da je odnos politike i medija u tim uvjetima nespojiv s liberalnim

¹ <https://www.glas-koncila.hr/o-nama/> (stranici pristupljeno 20. kolovoza 2017.)

poimanjima uloge medija. Druga se hipoteza nadovezuje na tezu Ive Banca (2000: LXII) koji smatra da jugoslavenski socijalizam unatoč reformnim fazama nije promijenio svoj totalitarni nadzor nad svim aspektima društvenog života, niti karakter partijske države koja se sa svojim protivnicima obračunavala po svom nahođenju, mimo zakonskih propisa. Stoga ovo istraživanje pretpostavlja kako se odnos politike prema medijima suštinski ne mijenja, iako se mijenja način ophođenja s opozicijskim razmišljanjima u tisku – kako je već spomenuto *Naprijed* je ukinut 1954. godine, dok je *Glas Koncila* nastavio djelovati i nakon propasti komunizma.

1.2. Periodizacija

Razdoblje od 1945. do 1971. godine historiografija ne uzima kao jedinstvenu cjelinu. No, cilj rada nije dokazivanje konzistentnosti te vremenske cjeline. Naime, fokus je na odnosu između komunističkih vlasti te opozicijskih razmišljanja u tiskovnim medijima koja nisu dolazila s pozicija političke opozicije, već više kao intelektualna i kulturna opozicija prema politikama režima. Jugoslavenski će komunizam, kao i hrvatski u promatranom periodu, proći od svoje „totalitarne zrelosti“² kroz različite reformske faze. Te će promjene naravno utjecati na odnos medija i politike, na otvaranje mogućnosti za razvoj opozicijskih razmišljanja te na ulogu medija u društvu općenito. No, odnos medija i politike u suštini se neće mijenjati jer komunistički režim neće odustajati od svoje težnje za totalitarnim nadzorom nad društvom. Potvrdu za to pronaći ćemo u 1971. godini i slomu Hrvatskog proljeća. Ta je godina uzeta kao završna u ovom istraživanju zato što je tada iznova potvrđeno načelo kako reformske dosege u socijalističkoj Jugoslaviji može određivati isključivo Josip Broz Tito (Radelić, 2006: 464). Po pitanju medijske scene Titov obračun s reformskim dijelom SKH rezultirat će radikalnim prekidom procesa jačanja slobode medija (Mihaljević, 2015: 239).

1.3. Metodologija

S obzirom na svoj cilj, rad dodiruje više područja te je sukladno tome potreban interdisciplinarni pristup. Ovaj je rad studija odnosa komunističkih vlasti i različitih oblika kulturno-opozicijskih razmišljanja te je stoga nužno objasniti i širi politički kontekst. U analizi

² Termin osmislio François Furet za fazu staljinističke sovjetske vlasti za razdoblje od 1945. do 1953. (Courtois, 2011: 195). U ovom je radu kao kraj jugoslavenske faze „totalitarne zrelosti“ uzet Šesti kongres KPJ, održan u Zagrebu 1952. godine.

komunističkog sustava vlasti koristi se pristup „totalitarne škole“. Pritom se paradigma totalitarnog modela prihvaća prema Josipu Mihaljeviću (2016: 22) koji naziv totalitarizam rabi „u kontekstu vlasti, za monopolističke jednopartijske sustave u kojima vladaju političke organizacije koje, uz pomoć kulta vođe i djelovanje represivnih tijela (posebice tajne političke policije), cijelom društvu nameću jednu sveobuhvatnu ideologiju, te koje nastoje uspostaviti partijski monopol nad gospodarstvom, medijima, obrazovanjem, kulturom itd.“ Budući da se opozicijske pojave promatraju u tiskovnim medijima, u radu se također koristi i pristup povijesti novinarstva³. Analizom ustavnih i zakonskih uredbi za promatrani period koje se bave slobodom izražavanja i slobodom tiska, objašnjava se na koji je način KPJ/SKJ (odnosno KPH/SKH) teorijski definirala svoju politiku prema medijima. Analizom brojeva *Naprijeda* za 1952., odnosno analizom brojeva *Glasa Koncila* za 1966. godinu, nastoji se odgovoriti na pitanje zašto su ti mediji bili opozicijski u odnosu na režim i koliko su daleko mogli ići u svojoj kritici socijalističkog sustava.

2. Pojam kulturne opozicije u kontekstu širih opozicijskih strujanja

Kulturna opozicija predstavlja središnji pojam ovog rada te je stoga objašnjenje tog fenomena uzeto kao polazišna točka. No, definiranje pojma kulturne opozicije također je jedan od većih izazova u ovom istraživanju. Prvenstveno zbog toga što je taj fenomen u historiografiji relativno slabo istražen, kao što su i historijska, politološka te sociološka istraživanja „mikrohistorije“ otpora, opozicije i disidentstva u komunističkom sustavu u Hrvatskoj i Jugoslaviji na samim počecima, na što upozoravaju Katarina Spehnjak i Tihomir Cipek (2007: 255). Drugi problem je isprepletenost različitih opozicijskih aktivnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (Spehnjak i Cipek, 2007: 257) pa se stoga ne može jasno razlikovati kulturna opozicija od drugih oblika neslaganja s politikama režima. Stoga je prije definiranja pojma kulturne opozicije važno pojasniti na koji način funkcionira opozicija u socijalističkim sustavima.

³ Treba napomenuti kako se osnovni pristup ovog rada ne bazira isključivo na tradicionalnom pristupu u istraživanju povijesti novinarstva. Naime, taj je pristup često ograničen na interpretaciju povijesti novinarstva kao linearnog procesa usmjerenog prema napretku (Brennen, 1995: 200, prema: Erjavec, 2008: 26), a pritom se povjesničari novinarstva oslanjaju na nepovijesne i nekritičke prakse, na što upozorava Karmen Erjavec (2008: 34).

2.1. Uvjeti za razvoj opozicije

U socijalističkim državama, za oporbu u politološkom smislu – kao političku stranku, skupinu ili pokret koji se suprotstavljaju vladajućoj politici⁴ – ne postoji objektivna socijalna i politička baza⁵ (Ziemer, 2001: 262). Naime, pravno načelo trodiobe vlasti je – iako prisutno u ustavima socijalističkih demokracija⁶ – tek nominalno jer je u praksi prisutno jedinstvo vlasti na čelu s komunističkom partijom (Radelić, 2006: 153).

Carl Friedrich i Zbigniew Brzezinski (1956: 131, prema: Pollack i Wielgohs, 2004: XIII) smatraju kako je u totalitarnim društvima razvoj opozicije spriječen organizacijom totalitarnog terora. Stéphane Courtois (2011: 206) pak smatra kako totalitarni sustavi, čija je značajka traženje potpune dominacije, mogu tu dominaciju održati usađivanjem straha i nakon razdoblja terora. Sukladno tome Courtois iznosi tezu kako zaokret u povijesti SSSR-a i europskog dijela komunističkog sustava do kojeg dolazi nakon Staljinove smrti 1953. godine nije doveo do promjene totalitarnog sustava u autoritarni. Taj je zaokret prije osigurao „prijelaz iz jedne faze totalitarizma visokog intenziteta do totalitarizma niskog intenziteta“ (Courtois 2011: 206). Teror ćemo dakle – bez obzira što mijenja svoj intenzitet – uzeti kao jedan od važnijih uvjeta koji utječe na razvoj opozicijskih razmišljanja.

Osim toga, na razvoj opozicijskih strujanja u socijalističkim režimima prema Detlefu Pollacku i Janu Wielgohsu (2004: 19) utječe niz drugih faktora poput stupnja političke ovisnosti o Moskvi, ekonomskog i ideološkog potencijala pojedinog režima da pridobije odanost stanovništva, društvene ukorijenjenosti crkve i njezinog potencijala za pružanje otpora, stupnja kulturne bliskosti Zapadu te stupnja otvorenosti zapadnim utjecajima. U jugoslavenskom je slučaju za razvoj opozicije važno napomenuti kako je KPJ svojom pobjedom u antifašističkom ratu uživala i veći ugled među narodom⁷, što opaža Jerzy Holzer (2002). Sukob s Informbiroom 1948. godine također otežava razvoj opozicije u Jugoslaviji jer je u kontekstu Hladnog rata

⁴ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45285> (stranici pristupljeno 20. kolovoza 2017.)

⁵ Za hrvatske je prostore ta teza vrlo značajna jer i prije uspostave komunističke diktature nije postojala čvrsta socijalna i politička baza za oporbenu djelovanje. Naime, Banac (2000: LIX) uočava kako se politička borba unutar Kraljevine Jugoslavije uglavnom svodila na nacionalno pitanje, a višestranačje se među Hrvatima shvaćalo ne kao prednost, već kao razbijanje narodnih snaga u borbi protiv hegemonizma Beograda.

⁶ Kao primjer možemo uzeti ustav SSSR-a iz 1936. godine (<http://insidethecoldwar.org/node/707>, stranici pristupljeno 25. kolovoza 2017.)

⁷ Toga su bili svjesni i komunisti. Kao potporu toj tezi možemo uzeti citat iz govora predsjednika ZAVNOH-a Vladimira Nazora, izrečenog prilikom formiranja Vlade Hrvatske u proljeće 1945., a koji nam donosi Katarina Spehnjak (2002: 24): „Mi smo birani i mi smo dobili glasove na drugi način. Glasovi su birački za nas one kaplje, one milijarde kapi krvi, koje su iz žila naših momaka pale na bojnim poljima i na krševinama Bosne i Hercegovine, Banije i Like. To je ono što nas ovlašćuje i takvim kuglicama mi smo dobili plebiscit onakav kakav ni jedna strana do sada nije dobila.“

Zapadu bilo važnije „održati Tita na površini“ – što je podrazumijevalo davanje pomoći samo u onom opsegu koji Jugoslaviju neće natjerati da se vrati u Istočni blok (Spehnjak, 2002: 21). Tomu usprkos treba spomenuti različite reformske faze jugoslavenskog socijalizma koje su otvorile prostor za neka razmišljanja koja su bila u opreci prema „generalnoj liniji“ SKJ/SKH odnosno u našem konkretnom slučaju KPH/SKH. Međutim i te su reforme imale jasne granice, što ćemo vidjeti u nastavku rada na primjeru odnosa vlasti prema *Naprijedu*, ali i *Glasi Koncila*.

2.2. Uloga opozicijskih razmišljanja

Sve do kasnih osamdesetih godina 20. stoljeća opozicijske grupe ne uspijevaju mobilizirati šire protestne pokrete koji bi predstavljali ozbiljne prijetnje režimima Istočnog bloka (Pollack i Wielgohs, 2004: XII). Ipak to ne znači da su te skupine i grupe koje ćemo u ovom radu smjestiti u kulturnu opoziciju politički irelevantne. Naime, Pollack i Wielgohs (2004: XII) ističu kako je politički nonkonformizam u djelovanju disidentskih i općenito opozicijskih intelektualaca mogao potkopati pouzdanost vladajuće klase te nomenklature državnih službenika i partijskih funkcionera. Iz takve vizure suzbijanje disidentstva i opozicijskih razmišljanja postaje važan preduvjet za očuvanje komunističke vlasti (Pollack i Wielgohs, 2004: XII). Jugoslavenski komunistički režim nadgledao je također što su intelektualci pisali i mislili kako ne bi svojim idejama „zarazili“ društvo, posebice ako te ideje nisu bile u potpunosti istovjetne s trenutačnim službenim stavovima (Podhraški Čizmek, 2017: 275). To je ujedno i odgovor na pitanje zašto je KPJ od samih početaka uspostave njezine diktature pokazivala osjetljivost prema novinarskoj profesiji i novinarskim kadrovima⁸ (Radelić, 2006: 154).

Baveći se jugoslavenskim primjerom, Spehnjak i Cipek (2007: 257) slijedom tipologije Erharta Neuberta (1997: 25) u opoziciju ubrajaju one snage koje su htjele doći na vlasti, odnosno iz opozicije prijeći u poziciju te one snage (poput Rimokatoličke crkve) koje su svojom potporom nekomunističkoj opoziciji htjele srušiti komunističku diktaturu i bitno poboljšati svoj položaj u društvu. Ti autori stoga nabrajaju nekoliko opozicijskih skupina: (1.) demokratske političke stranke iz vremena monarhističke Jugoslavije, (2.) Rimokatoličku crkvu, (3.) reformski orijentirane skupine marksista ili liberalno orijentirani kritičari socijalističkog

⁸ Hrvatski i jugoslavenski komunisti, kao i komunisti na vlasti u ostatku Istočnog bloka, razumijevali su važnost institucionalnog obrazovanja novih novinarskih kadrova pod kontrolom vlasti. U tim će uvjetima i osnivanje novinarskih škola biti olakšano (Najbar-Agičić, 2015: 276).

sustava (koji imaju sljedbenike i u SKH) te (4.) nove demokratske snage koje se javljaju koncem osamdesetih godina 20. stoljeća. Ivo Banac (2000: LXII) ističe kako se u socijalističkoj Jugoslaviji u uvjetima monopolističkog komunizma oporbena politika nije mogla strukturirati mimo režimskih ustanova, što je u razdoblju monarhističke Jugoslavije gotovo uvijek bilo moguće. Banac (2000: LXII) između ostalih oblika opozicije⁹ najveći značaj pridaje nacionalnoj oporbi koja je unatoč komplimentu „najopasnijeg klasnog neprijatelja“ u uvjetima jednostranačja neminovno pronašla svoje mjesto i unutar redova jedine legalne partije. Od navedenih opozicijskih skupina vidjet ćemo kako su Katolička crkva i skupine reformski orijentiranih marksista – iako nisu nastupale s pozicija političke opozicije – bile itekako politički značajne, pa im je sukladno tome i komunistički režim pridavao pozornost.

Trenutno najrelevantniju definiciju kulturne opozicije nudi projekt *COURAGE – Kulturna opozicija: razumijevanje kulturne baštine neslaganja u bivšim socijalističkim državama* koji tu pojavu objašnjava kao:

„Kulturne i društvene prakse raznih grupa i pojedinaca koje su izražavale neslaganje s komunističkim režimom i njegovom kulturnom politikom, a čije su radnje mogle varirati od anonimnog neslaganja (alternativni životni stil), prikrivenog ili javnog kritiziranja dominantne komunističke vlasti i njezinog društveno-političkog poretka, sve do otvorenog otpora diktaturi“¹⁰

Sukladno toj definiciji i prema tipologiji koju nude Spehnjak i Cipek, tjednik *Naprijed* i *Glas Koncila* možemo smjestiti unutar sfere kulturne opozicije. Naime *Naprijed*¹¹ je u jednom trenutku predstavljao glas reformski orijentiranih skupina marksista te se svrstao uz ideje Milovana Đilasa koji se zalagao za koncept borbe progresivnih i konzervativnih socijalističkih snaga „na tlu socijalizma“ (Matković, 2003: 313). *Glas Koncila* pak, u strogo političkom značenju nije opozicijska tiskovina, iako otvoreno polemizira s medijima pod kontrolom komunističkih vlasti, njeguje hrvatsku kulturnu i vjersku baštinu te se suprotstavlja sustavnoj

⁹ Tu Banac navodi ostatke ustaštva i predratnih stranaka, otpor vjernika, informbiro, intelektualne disidente i *Praxis*.

¹⁰<http://www.arhiv.hr/Projekti-i-aktivnosti/COURAGE> (stranici pristupljeno 20. kolovoza 2017.). Riječ je o međunarodnom projektu kojeg financira okvirni program Europske unije za istraživanja i inovacije Obzor 2020 preko ugovora za dodjelu bespovratnih sredstava. U Hrvatskoj projekt provodi Hrvatski institut za povijest, a kao partnerske institucije na projektu surađuje niz znanstvenih institucija, poput Sveučilišta Oxford, Sveučilišta u Bukureštu, Litavskog instituta za povijest, Trinity Collegea iz Dublina, Karlovog sveučilišta u Pragu itd. (<http://hr.cultural-opposition.eu/#project>, stranici pristupljeno 12. rujna 2017.)

¹¹ *Naprijed* možemo razumjeti i kao disidentski list. Naime, Spehnjak i Cipek (2007: 258) također objašnjavaju kako disidentstvo – u smislu apostata od Komunističke partije koji su napustili komunističku ideologiju u korist druge ideologije – uključuje dvije skupine. To su prijašnji komunisti koji su se posvetili ideji o slobodi nacije i tu navode primjer Marka Veselice i Franje Tuđmana. No, isti autori u tu skupinu ubrajaju i različite grupe marksističkih intelektualaca koje su zastupale ideje „socijalizma s ljudskim likom“ i koje su optuživale komunističko vodstvo za izdaju izvornih ideala socijalističke revolucije te je kao primjer toga navedena skupina oko časopisa *Praxis*.

ateizaciji društva, što je ovaj list neminovno dovodilo do čestih sukoba s vlastima.¹² Oba su ta tiskovna medija, nastupajući s pozicije kulturne opozicije, svojom javnom kritikom vlasti mogli ugroziti legitimitet komunističkog političkog monopola i „socijalističku zbilju“¹³ koju su gradili jugoslavenski komunisti.

3. Medijska politika u socijalističkoj Hrvatskoj (1945. – 1971.): teoretsko polazište

„Novine nisu samo kolektivni propagandist i kolektivni agitator, nego su i kolektivni organizator“ (V. I. Lenjin, 1901, citirano prema: Mommsen, 2001: 207).

Prema *Politološkom rječniku* (2001: 205) medijska politika označava politički motivirano i namjerno djelovanje koje se odnosi na organizaciju, način djelovanja, oblikovanje i materijalno te personalno stanje u masovnim medijima. Nakon Drugog svjetskog rata u Europi se mediji razvijaju prema dvama različitim modelima – onim u demokratskim zemljama i onim u zemljama pod komunističkog vlašću. Zapadni model karakterizira uloga medija kao „četvrte vlasti“ – jedne vrste javne kontrole nad vladajućima, a temelj takve funkcije jest demokratsko pravo građana na informaciju (Najbar-Agičić, 2015: 180). Također, jedna od bitnih razlikovnih odrednica zapadnog u odnosu na istočnoeuropski model medija je tržišna orijentiranost – medijski je sustav privatni posao, a mediji se stalno natječu na slobodnom medijskom tržištu (Novak, 2005: 429).

3.1. Sovjetski model medija

Uspostavom komunističke vlasti na prostoru Jugoslavije (a time i Hrvatske) nakon 1945. godine medijska je politika uvelike nalikovala sovjetskom modelu (Najbar-Agičić, 2015: 166). Frederick S. Siebert, Wilbur Schramm i Theodore Peterson u knjizi *Četiri teorije tiska* (Kunczik i Zipfel, 2006: 38) razvijaju normativne predodžbe o tome kako masovni mediji funkcioniraju u različitim tipovima društva te polaze od teze da masovni mediji uvijek poprimaju oblik i kolorit određenih socijalnih i političkih struktura¹⁴. Za ovaj je rad relevantna „sovjetska teorija

¹² <https://www.glas-koncila.hr/o-nama/> (stranici pristupljeno 20. kolovoza 2017.)

¹³ Pod time se misli na „socijalističku konstrukciju zbilje“, kako glasi i naslov knjige Žarka Puhovskog (1990), a o tome detaljnije u nastavku rada.

¹⁴ Mario Plenković (1991: 9) to opisuje ovako: „Svako društvo ima onakvo novinarstvo kakvo je i samo. To znači da autoritarna, totalitaristička i staljinistička jednodruštva imaju diseminativna novinarstva. Novinarstva u tim društvima nisu ništa drugo do prijenosnice, veliki zvučnici onih informacija koje kreira ili izabere vladajuća klasa.“

tiska“, kako ju definiraju spomenuti autori. Naime, „sovjetska teorija tiska“¹⁵ kao glavnu zadaću medija nalaže doprinos održavanju i napretku socijalističkog sustava i njegove partije – dakle razvoj i preobrazba društva u smjeru ostvarenja komunizma. Glavne razlike sovjetskog modela u odnosu na zapadnjačka poimanja uloge tiska su uklanjanje motiva profita (tj. načela pokrića troškova) medija, aktualnost je manje važna u prezentaciji vijesti (Kunczik i Zipfel, 2006: 39) te koncentriranje svih medija u velika i strogo kontrolirana poduzeća. Time se uz državno vlasništvo nad izdavačkim poduzećima i tiskarama ostvaruje lakša kontrola nad medijima (Mihaljević, 2015: 241). Na taj su način mediji ovisni o politici, a nekoliko velikih državnih tiskovina tiska se u velikim nakladama i prenosi te propagira službene stavove stanovništvu (Spehnjak, 2002, prema: Mihaljević, 2015: 242). Vlast tako može usmjeravati medije i njihove političke funkcije prema vlastitoj političkoj koristi (Kunczik i Zipfel, 2006: 58), a novinstvo služi masovnom indoktriniranju stanovništva pod geslom „odgoja masa u socijalističkom duhu“ (Novak, 2005: 429).

Dakle, medijska politika u socijalističkim sustavima uvodi jednu potpuno drugačiju komunikološku paradigmu. Za razliku od demokratskih društava u kojima je afirmiran dijaloški sustav javnog komuniciranja, socijalistički je sistem javnog informiranja diseminativan – on priopćava, svodi građane na objekte i proglašava ih samo recipijentima (Plenković, 1991: 7). Pozivajući se na jednog neimenovanog publicista, Mario Plenković (1991:13) ističe kako u totalitarnim sustavima sve izgleda dobro na papiru i pravno idealno, dok je u praksi život sve više entropiziran. U nastavku ćemo vidjeti kako je položaj medija u teoriji bio dobar.

¹⁵ Siebert, Schramm i Peterson smatraju kako sovjetska teorija ima korijen u „autoritarnoj teoriji tiska“ koja potječe od filozofije državnog apsolutizma gdje je tisak trebao služiti državi i podupirati politiku vlade, dok se izdavače nadziralo dodjelom licencija i cenzurom. Osnovna razlika između sovjetske i autoritarne teorije tiska jest u tome što potonja potiče *status quo*, dok prva smatra kako mediji trebaju djelovati u smjeru ostvarivanja preobrazbe društva (Kunczik i Zipfel, 2006: 39). To znači da su prethodni autoritarni sustavi definirali ulogu medija zabranjivanjem da nešto učine, dok sovjetski model svojim smjernicama striktno određuje što i kako mediji moraju raditi i to je jedan potpuno novi način odnosa vlasti prema medijima (Novak, 2005: 429)

3.2. Ustavna i zakonska uređenja položaja medija (1945. – 1971.)¹⁶

3.2.1. Ustav FNRJ (1946.) i Ustav NRH (1947.)

Donesen u siječnju 1946. godine, *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije* napisan je po sovjetskome uzoru iz 1936. godine. Ovaj ustav afirmira novi društveno-ekonomski sustav koji se temelji na centralističkom upravljanju i državnom vlasništvu nad svim važnim resursima (Mihaljević, 2011: 34). Kada govorimo o reguliranju slobode medija te slobode izražavanja *Ustav FNRJ* bavi se tim pitanjima u Članku 27. i to vrlo decidirano i kratko. Ondje je navedeno kako se građanima FNRJ jamči „sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija.“¹⁷ Republički su ustavi napisani po istom obrascu kao savezni te su uspostavljali potpuno simetričnu organizaciju vlasti i poretka u svim federalnim jedinicama (Matković, 2003: 281). Tako je tekst *Ustava NRH* (donesen u siječnju 1947. godine) istovjetan tekstu prethodno spomenutog *Ustava FNRJ* (Mihaljević, 2011: 49) te se prema pitanju slobode medija i slobode izražavanja odnosi identično. U *Ustavu NRH* u Članku 28. stoji kako se „građanima Narodne Republike Hrvatske zajamčuje sloboda štampe, govora, udruživanja, zborova, javnih skupova i manifestacija.“¹⁸ Važno je ukazati na Članak 47. *Ustava FNRJ* gdje u cilju zaštite građanskih sloboda i demokratskog uređenja FNRJ piše kako je „nezakonito i kažnjivo upotrebljavati građanska prava radi promjene i narušavanja ustavnog uređenja u protudemokratskom cilju.“¹⁹ Ista je misao prisutna i u Članku 48. *Ustava NRH*²⁰, a takve formulacije mogu poslužiti kao izgovor upravo u kršenju i zaobilaženju građanskih prava (Mihaljević, 2011: 41), pa time i slobode medija.

¹⁶ Ustav je najviši pravni akt određene države na kojem se temelji njezin pravni poredak. Sadrži norme kojima se uređuju temeljna prava, slobode i dužnosti građana te ustrojstvo i djelokrug temeljnih tijela državnih vlasti (Alfirević et. al., 2003: 1018). Međutim, ustav se ne ograničava u političkoj funkciji, već je ujedno i nacrt društvenog poretka koji utvrđuje ciljeve, svrhe i načela društvenog ustroja (Vorländer, 2001: 55). To su primarni motivi zbog kojih su odredbe jugoslavenskih saveznih i republičkih ustava koje se bave pitanjima slobode medija i slobode izražavanja uzete kao predmet analize u ovom radu. No, valja imati na umu kako se socijalističkim ustavima stvara privid „narodne demokracije“, dok je u stvarnosti riječ o sredstvu kojim se prikrija jednostranačka ili osobna diktatura komunističkih partija i vođa. Takvi su ustavi prema mišljenju Karla Loewensteina semantički jer je tu riječ o ustavima koji su to samo prema nazivu (Mihaljević, 2011: 34). Nadalje, svaki društveni i državni poredak koji se proglašava demokratskim, bio on liberalan ili socijalistički, proglašava načelo slobode medija (Mihaljević, 2016: 460). U nastavku rada promatramo savezne i republičke ustave iz 1946./1947. i 1963. godine te zakone o tisku donesene u promatranom periodu kako bi smo saznali na koji je način teorijski definirana uloga tiska u jugoslavenskom društvu.

¹⁷ https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=USTAV+FNRJ&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

¹⁸ https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+nrh&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

¹⁹ https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+fnrj&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

²⁰ https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+nrh&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

3.2.2. Ustav SFRJ iz 1963. i Ustav SRH iz 1963. godine

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije donesen je u travnju 1963. godine, a njegovim je uredbama promijenjeno je samo ime države, naglašen je njezin socijalistički karakter, a u sve segmente društva uvedeno je samoupravljanje (Mihaljević, 2011: 36).²¹

U odnosu na prethodni iz 1946. godine, po pitanju slobode medija i slobode izražavanja *Ustav SFRJ* donosi neke važne novosti. Članak 34. „radi ostvarivanja društvenog samoupravljanja građaninu zajamčuje“ pravo da bude obaviješten o radu predstavničkih tijela i njihovih organa. Članak 39. jamči slobodu misli i opredjeljenja, dok je sloboda tiska i drugih oblika informiranja garantirana Člankom 40. Međutim, ta je odredba u tom članku razrađena u idućih sedam stavaka. Ondje piše kako građani imaju pravo da putem sredstava informiranja izražavaju i objavljuju svoja mišljenja, da se koriste sredstvima informiranja kako bi bili obaviješteni, a propisano je i pravo na izdavanje novina i drugih tiskovina. U idućem stavku stoji upozorenje – „ovim se slobodama i pravima ne smije nitko koristiti radi rušenja osnova socijalističkog demokratskog uređenja što ga utvrđuje ovaj ustav“. U kojim je situacijama korištenje spomenutih sloboda i prava protuustavno, ne definira sam *Ustav*, već je ta zadaća predviđena za savezni zakon. Tisak, radio i televizija dužni su istinito i objektivno izvještavati javnost te objavljivati mišljenja organizacija i građana koja su od interesa za obavještavanje javnosti, govori sljedeći stavak. Na kraju Članka 40. zajamčeno je pravo na ispravak objavljene informacije koja nanosi povredu prava pojedinca ili organizacije. Za pitanje slobode medija važan je Članak 87. koji proklamira javnost rada državnih organa, te obvezu istih u obavještavanju javnosti o svome radu.²² Na temelju iznesenog može se prihvatiti teza kako je *Ustav SFRJ* bio veliki poticaj procesu liberalizacije medija (Mihaljević, 2015: 253).

Ustav Socijalističke Republike Hrvatske također je donesen u travnju 1963. godine. Iako je riječ o sadržajno sličnim tekstovima, republički ustav u odnosu na savezni ne sadrži posebnu glavu koja se bavi pitanjem slobode, prava i dužnosti građana.²³ No, savezni je ustav u pravnoj hijerarhiji bio iznad republičkog (Mihaljević, 2011: 49), pa tako spomenuti članci 39. i 40. vrijede i na prostoru SRH. Ipak, u Članku 47. *Ustava SRH* gdje je kroz tri stavka razrađena uloga medija, nalazimo nekoliko zanimljivih uredbi. Ondje najprije stoji da je društvena

²¹ Spomenuti je ustav u tisku čak nazivan i „poveljom samoupravljanja“ kojom je proklamiran jedinstveni društveno-ekonomski položaj svih „radnih ljudi“ (Matković, 2003: 341).

²²https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+sfrj&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

²³https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+srh&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0 (stranici pristupljeno 14. srpnja 2017.)

zajednica „radi što potpunijeg obavještanja javnosti o zbivanjima i pojavama iz svih oblasti života“ ta koja pomaže osnivanje organizacija koje se bave objavljivanjem i širenjem informacija. U istom se članku također spominje kako su izvori informacija jednako dostupni svim „organima, organizacijama i osobama koje se bave objavljivanjem i širenjem informacija.“ U trećem stavku jasno stoji kako su štampa, radio i televizija dužni objektivno obavještavati javnost te objavljivati mišljenja i informacije organizacija i građana koje su od interesa za obavještanje javnosti²⁴, a to je istovjetno onome što piše u Članku 40. saveznog ustava.

3.2.3. Zakonodavstvo o tisku (1945. – 1971.)

U socijalističkoj je Jugoslaviji prvi Zakon o štampi objavljen 24. kolovoza 1945., a njegov je tekst objavljen u Hrvatskoj 20. rujna iste godine. U svom prvom članku taj zakon proglašava načelo slobode tiska u Jugoslaviji, a pravo slobode izražavanja misli putem tiska ograničeno je u slučajevima koje isti zakon predviđa. No, Zakon o štampi prepun je zabrana. Primjerice, izdavači, urednici i članovi uredništva ne mogu biti osobe koje su se prije rata ogriježile svojim sudjelovanjem u raznim fašističkim organizacijama ili bile urednici, pisci te suradnici profašističkih publikacija (Hebrang Grgić, 2000: 120). Međutim, isti taj zakon ne definira poimence o kojim je točno publikacijama riječ. Time ostavljena mogućnost arbitrarnog tumačenja, a to pak ostavlja prostor da se tiskovinama koje i nisu nužno bile profašističke nalijepi upravo takva politička etiketa.

Unaprijed su zabranjene i sve knjige, novine i druge tiskovine koje potiču širenje nacionalne, rasne i vjerske mržnje ili pozivaju građane na pobunu i nasilno rušenje ustavnog poretka DFJ. Nedopustive su i tiskovine koje sadrže uvrede protiv „prijateljskih zemalja“ ili publikacije koje pomažu djelovanju „vanjskih neprijatelja“ i šire lažne vijesti koje ugrožavaju državne interese (Hebrang Grgić, 2000: 120). Zakon je imao ukupno 27 članaka, od čega se četiri članka bave zabranama, a 11 kaznenim odredbama (Spehnjak, 2002: 120). Kao djelotvoran vid kontrole tiska je svakako i spomenutim zakonom propisana obveza tiskara da mjerodavnom javnom tužitelju prije raspačavanja publikacija dostave tri primjerka svega što izađe iz tiska. Pritom javni tužitelj može u hitnim slučajevima izreći privremenu zabranu sporne tiskovine. Država se ovim zakonom nastojala maksimalno osigurati od posljedica slobode tiska (Hebrang Grgić,

²⁴https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+srh&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0 (stranici pristupljeno 27. kolovoza 2017.)

2000: 120-121) koje bi mogle štetno djelovati na vlast, dovodeći u pitanje komunistički monopol.

Treba spomenuti Zakon o novinskim poduzećima i ustanovama, donesen 26. lipnja 1956., koji je regulirao osnivanje i organizaciju rada novinskih poduzeća i ustanova (Novak, 2005: 528). Tim je zakonom po prvi puta određen status novinara, a novinarska se profesija definirala kao „društveno-politička“. Zakon određuje kako novinsko-izdavačko poduzeće može osnovati državni organ, ustanova te društvena ili privredna organizacija (Novak, 2005: 529), te pritom ne ostavlja prostor za privatne izdavačke djelatnosti.

Zakon o štampi i drugim oblicima informiranja donesen je 28. listopada 1960. godine, zamjenjujući prethodno spomenuti Zakon o štampi. Posebnost ovog zakona je pozivanje na preporuke organizacije UN-a o slobodi informiranja. Druga novost je što novine mogu izdavati i skupine građana, a za izdavanje novina nije potrebno posebno odobrenje. Zakonom su također zajamčene sloboda informiranja, pravo građana na informaciju i na pristup izvorima informiranja. Svima su dostupni izvori informiranja i nema diskriminiranja u primanju informacija, a zagarantirana je i sloboda vjerskog tiska (Novak, 2005: 529-530). No, i u ovom su zakonu očite neke proturječnosti. Primjerice, iako je posebno istaknuto da u državi „ne postoji cenzura štampe i drugih oblika informacija“, zakon ipak zabranjuje raspačavanje tiskovina putem kojih se čine krivična djela protiv naroda i države ili remeti javni red i mir. Zabranjene su i publikacije kojima se nanosi povreda časti naroda, njihovih predstavničkih tijela ili predsjednika Republike (Hebrang Grgić, 2000: 124). Kontradikcija s proklamiranim slobodama leži u tome što ovaj zakon ne razrađuje dovoljno precizno ono što je zabranjeno, a na taj je način ostavljen prostor za arbitrarna tumačenja koja je tiskovina štetna. Primjerice, zakon ne određuje što su to krivična djela protiv „naroda i države“.

*

Nakon analize ustavnih i zakonskih uredbi koje se bave pitanjem slobode izražavanja i slobode medija možemo izvesti nekoliko zaključaka. Prvo, unutar analiziranih ustava i zakona prisutna je kontradiktornost jer unatoč uredbama koje jamče slobodu izražavanja i slobodu tiska postoje nedovoljno jasne formulacije koje na indirektan način zapravo ograničavaju proklamirane slobode.²⁵ Drugo, *Ustav SFRJ* svojim uredbama u člancima 39., 40. i 87. doista

²⁵ Uzmimo za primjer spomenutu uredbu iz *Ustava FNRJ*, Članak 47. koji u cilju zaštite građanskih sloboda i demokratskog uređenja smatra nezakonitim kažnjivim upotrebljavanje građanskih prava „radi promjene i narušavanja ustavnog uređenja u protudemokratskom cilju.“ Sličan smisao ima i formulacija iz *Ustava SFRJ*

jest veliki poticaj procesu liberalizacije medija, što smatra i Mihaljević (2015: 253). Međutim, te su uredbe proturječne zabranama koje popisuje *Zakon o štampi i drugim oblicima informiranja*, donesen 1960. godine. Zakoni o tisku, iako razrađuju ustavne paragrafe koji se bave pitanjima slobode izražavanja i slobode govora, zapravo ta prava ograničavaju (Novak, 2005: 528). Bez obzira na to možemo zaključiti kako je u teoriji, posebno ako uzmemo u obzir *Ustav SFRJ*, koji slobodu medija i slobodu izražavanja razrađuje puno detaljnije od prethodnog ustava, komunikacijska sloboda itekako proklamirana. Prava proturječnost zapravo leži, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada, između ustavnih i zakonskih paragrafa s jedne, te svakodnevnih političke prakse prema medijima s druge strane.

4. Odnos vlasti prema opozicijskim tiskovinama tijekom faze „totalitarne zrelosti“ (1945. – 1952.)

Komunistička je vlast nakon rata obustavila sve listove koji su djelovali u NDH, ali isto tako nije dopustila obnavljanje niti jednoga poznatog predratnog građanskog lista. Nova se vlast oslanjala na svoja glasila iz antifašističkog rata te na nove listove u režiji Narodne fronte (Novak, 2005: 431). Kao dio cjelovitog jugoslavenskog informativnog sustava, hrvatsko je novinstvo trebalo ispunjavati zadatke koje mu je namijenio „sistem agitacije i propagande“ (Spehnjak, 2002: 104).²⁶ Mediji će sukladno sovjetskoj teoriji tiska itekako biti korisni (i potrebni) u procesu „socijalističke konstrukcije zbilje“, kako ga formulira Žarko Puhovski (1990: 32).²⁷ Shodno tome, u izgradnji novog sustava i „diktature proletarijata“ svaka je oporba bila nepoželjna i onemogućavana (Šarić, 2010: 387), pa su u javnosti mogli djelovati samo oni subjekti koji su svojim stavovima služili legitimiranju vlasti (Spehnjak, 2002: 93). Paralelno s procesom obračuna s političkom oporbom odvijao se i proces obračuna s opozicijskim tiskovinama.

prema kojoj se slobodama i pravima definiranim Člankom 40. „ne smije nitko koristiti radi rušenja osnova socijalističkog demokratskog uređenja što ga utvrđuje ovaj ustav.“

²⁶ Agitprop ili punim nazivom Odjeljenje za agitaciju i propagandu, formirano u Drugom svjetskom ratu, djelovalo je u svrhu kontrole i usmjeravanja cjelokupnog intelektualnog stvaralaštva u državi prema ideološko-političkim direktivama CK KPJ (Šarić, 2010: 389). „Agitprop je najautoritativnija institucija u sustavu informiranja, koja s vrha daje osnovne ideološke i političke smjernice, kontrolira provedbu, arbitrira u nizu konkretnih pitanja, pa i sitnica“ (Spehnjak, 2002: 93).

²⁷ „Socijalistički poredak otpočinje“, kaže Puhovski (1990: 32), „konstrukcijom vlastite zbilje posljedom doktrinarnog odustajanja od intervencije u zatečeni lik epohalne zbilje“. Pritom je zbilja koju valja konstruirati bitno drugačija od one u koju se odustalo intervenirati. Ta bitna razlika je moguća samo tako da „nova zbilja“ ne bude „ni socijalna, ni kulturna, niti politička nego upravo: ideologijska zbilja, tj. krivotvorena zbilja.“ (Puhovski, 1990: 32). Time socijalistički poredak konstruira vlastiti kontekst u kojem njegova protugrađanska preliminarna teza može postati smislenom (Puhovski, 1990: 6).

Cenzura formalno nije proklamirana u ustavnim i zakonskim uredbama, no komunistička vlast nije mogla dopustiti potencijalnim državnim neprijateljima da slobodno pišu i objelodanjuju protudržavne knjige i listove. Međutim, režim se također nije htio ogriješiti o zakone i ustave koji jamče slobodu govora i tiska (Stipčević, 1993: 32). Stoga se cenzura²⁸ stvarno uspostavljala nepravim sredstvima (Spehnjak, 2002: 102).

Tito je već 1945. godine partijsku politiku skrivao iza podupiranja prava na štrajk radnika koji su odbili tiskati *Demokratiju* – glasilo Demokratske stranke u Beogradu (Radelić, 2006: 58).²⁹ Naime, *Demokratiju* je izdavao Milan Grol (Stipčević, 1993: 32), čija se opozicijska skupina u Privremenoj narodnoj skupštini protivila federativnom ustrojstvu države s koncepcijama bliskim uspostavi velikosrpske dominacije (Matković, 2003: 274-275). S obzirom na činjenicu da je u tom trenutku KPJ u Srbiji (koja je bila monarhistički orijentirana) imala najslabiju podršku (Matković, 2003: 275), naklada *Demokratije* od 100 000 primjeraka (Stipčević, 1993: 32) predstavljala je prijetnju za nove vlasti. Vlasti su odlučile da radnici sami, na svoju ruku, „odluče“ da više ne tiskaju taj list, koji i prestaje izlaziti u studenom 1945. godine (Stipčević, 1993: 32).

Puno radikalniji obračun s opozicijskim tiskovinama uslijedio je u slučaju *Narodnog glasa čovječnosti, pravice i slobode*. Taj su list pokrenuli Mira Košutić i Marija Radić te glavni urednik Ivan Bernardić. Prvi i jedini broj *Narodnoga glasa* tiskan je 20. listopada 1945. godine. List je najprije oštro kritizirao vodstvo KPJ koje je tvrdilo kako je ostvarilo Radićev program. Nadalje, *Narodni glas* napada Hrvatska republikanska seljačka stranka otvoreno ustvrđuje da KP uvodi diktaturu i svoje političke protivnike proganja pod izlikom da su fašisti. *Narodni glas* također upozorava da nema osobnih sloboda i slobode privatne imovine (Radelić, 2006: 91), kritizira nepravednu razmjenu novca na štetu kune te poziva na bojkot nadolazećih izbora u studenom (Novak, 2005: 457). Raspačavanje prvog broja lista bilo je zabranjeno pod optužbom da harangira protiv stečevina Narodno-oslobodilačke borbe izaziva nacionalnu mržnju i potiče rad neprijatelja. Bernardić je planirao tiskati i drugi broj, na što je izvršen pritisak na tiskarske radnike koji su odbili tiskati *Narodni glas* jer je „reakcionaran“. Idući oblik napada bio je upad mladih komunista u Radićevu knjižaru u Jurišićevoj ulici, a situacija je kulminirala ujesen 1945.

²⁸ „Vlasti su u toj situaciji našle sjajno rješenje“, kaže Aleksandar Stipčević (1993: 32), „koje je tako lijepo funkcioniralo da su jugoslavenski diplomati mogli na svim međunarodnim forumima žestoko prosvjedovati protiv ograničavanja slobode tiska u drugim zemljama, a da pritom nisu strahovali da im neko uzvati neka pometu najprije smeće pred svojim vratima.“

²⁹ Dokaz kako je taj Titov potez samo jedan od načina obračuna s opozicijskim tiskom potvrđuje skora metamorfoza njegovih stavova, jer je već 1947. izjavio da ne može biti prava na štrajk jer štrajk u socijalizmu nije potreban (Radelić, 2006: 58).

kada je ispred knjižare eksplodirala bomba. Nakon toga uredništvo je odustalo od daljnjeg izdavanja *Narodnog glasa* (Radelić, 2006: 91), a Novak (2005: 458) smatra kako je to bio završni čin svih pokušaja da se pokrene građanski i oporbeni tisak u Hrvatskoj.³⁰

Onemogućavanje i progoni katoličkog tiska imali su svoje uporište u politici vrha KPH, a katolički je tisak dijelio sudbinu napada i progona Katoličke crkve (Novak, 2005: 464). Međutim, režim protiv crkava i religija nije mogao upotrijebiti iste metode kao protiv stranaka. Naime, Katolička je crkva imala veliki ugled i utjecaj u narodu – kao vjerska institucija i kao javna ustanova u području obrazovanja i milosrdnog rada. Komunisti su Crkvu doživljavali kao mogući centar okupljanja oporbenih političkih snaga i kao najjačeg ideološkog protivnika. Kampanja protiv Katoličke crkve opravdavana je njezinim izrazitim protukomunizmom, nesamostalnošću u odnosu na Vatikan i zbog podrške Vatikana Italiji (Radelić, 2006: 99).³¹ Stoga je režim već uhodanom metodom uskrate papira i konfiskacijom tiskarskih strojeva onemogućavao katolički tisak (Novak, 2005: 463) te tako ujedno i ograničavao aktivnosti Katoličke crkve.³² Jedina katolička tiskovina koju je komunistički režim odobravao bio je časopis *Gore srca* koji počinje izlaziti u studenom 1947. u Zagrebu – pod zaštitom društva Sv. Ćirila i Metoda. List je uz veće i manje poteškoće nastavio izlaziti do početka 1951. zbog članka „Čudna pojava u božićnoj noći“ koji je po mišljenju Okružnog suda u Zagrebu „sadržavao stavove koji imaju namjeru da šire lažne i alarmantne vijesti koje ugrožavaju državne i javne interese“ (Akmadža, 2004: 81). Katoličkoj crkvi će sve do pojave *Glasa Koncila* (zahvaljujući popustljivosti vlasti zbog održavanja pregovora sa Svetom Stolicom) biti onemogućeno pokretanje ijednog lista (Akmadža, 2004: 82).

Sukob Staljina i Tita neće dovesti do naglog ideološkog odmaka Jugoslavije od SSSR-a. Vodstvo KPJ je naime, i nakon neočekivanog napada Informbiroa, ostalo uvjereni da je

³⁰ Ivan Bernardić uhićen je 9. studenog 1945. i osuđen na 12 godina zatvora. Mira Košutić zatvarana je 1946. i 1948. godine. Tomo Jančiković, koji je izdavao ratne listove Hrvatske seljačke stranke i preživio ustaške likvidacije, u sklopu obračuna komunističkog režima s vodećim ljudima HSS-a osuđen je 1947. na deset godina zatvora. Božidar Magovac osuđen je 1948. na osam godina zatvora. Režim je prijetnju vidio i u Iliji Jakovljeviću. On je uhapšen u svibnju 1948 u sklopu akcije režima za kompromitiranje Andrije Hebranga, a proglašeno je kako je u zatvoru počinio samoubojstvo (Novak, 2005: 458).

³¹ Ivica Lučić (2008: 42) piše kako je KPJ odmah nakon rata pokrenula tiskanje knjiga koje su služile za kompromitaciju Crkve, ali i kao pokriće za represiju nad svećenicima. Kao najvažnije knjige tog tipa Lučić navodi *Magnum Crimen* – knjigu bivšeg katoličkog svećenika Viktora Novaka koja je izdana u Zagrebu 1948. te knjigu Jože Horvata i Zdenka Štambuka *Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera* koja je izdana u Zagrebu 1946. godine. Važno je spomenuti knjigu Ive Mihovilovića *Vatikan i fašizam* (Zagreb, 1950.) te *Vatikan i imperijalistička politika zapadne reakcije* (Beograd, 1947.) koju je napisao Mihajlo Petrović (Lučić: 2008: 42).

³² To stanje zorno opisuju riječi nadbiskupa Alojzija Stepinca koje stoje u predstavi Vladimiru Bakariću iz srpnja 1945: „Došli smo do stanja, da nas u štampi gotovo svakodnevno napadaju, a ne daju štampati nijednog katoličkog lista. Sve to biva u eri rata i pod geslom slobode“ (citirano prema: Akmadža, 2004: 78)

sovjetski put u socijalizam jedini i da drugog puta nema. KPJ je svojim djelima namjeravala dokazati vjernost lenjinističko-staljinističkom učenju (Matković, 2003: 303). Međutim, nakon što je vodstvo KPJ uvidjelo kako Staljin želi u Jugoslaviji postaviti sebi odanije vodstvo, pokrenut je obračun s „informbiroovcima“. Stradali su mnogi koji su iskazali dvojbe ili oni koji su se usudili kritizirati stanje u zemlji i njezino vodstvo (Radelić, 2006: 272). Na ekonomskom je planu upravo u jeku napada Informbiroa izvršena nacionalizacija sitnih poduzeća te kolektivizacija sela (Matković, 2003: 303). Medijima je također zadan smjer razvoja prema sovjetskom modelu. O tome svjedoči i izvještaj s Drugog kongresa Komunističke partije Hrvatske gdje *Rezolucija o osnovnim narednim zadacima KP Hrvatske* (1949: 248) ne nudi liberalna poimanja uloge medija već štampu želi pretvoriti u „moćno oružje izgradnje socijalizma.“ Isti izvještaj (1949: 151) za potrebe izgradnje socijalističkog društvenog sistema nalaže organizaciju aparata agitacije i propagande te izgradnju štampe, radija i filma kao sredstava usmene i pismene propagande. U takvom zaoštrenom političkom ozračju novinarska je profesija trebala građane Hrvatske uvjeriti da imaju razloga davati podršku Titu³³ jer bi ih sovjetskom okupacijom zadesilo veće zlo. Tako tisak i radio donose komentare i informacije iz zapadnih izvora o represiji prema neistomišljenicima u SSSR-u, a počinju se tiskati i knjige – ranije zabranjivane – koje pišu o represivnom sovjetskom sustavu (Novak, 2005: 461-462). Ukratko, u fazi jugoslavenske „totalitarne zrelosti“ pokazalo se kako, po pitanju razvoja opozicijskih razmišljanja u tiskovnim medijima, stoji teza Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezinskog. O intenzitetu totalitarizma u toj fazi jugoslavenskog komunizma svjedoči stav Žarka Puhovskog: „Prve četiri godine njegove (Titove, op.a.) Jugoslavije itekako su usporedive s četiri godine NDH.“³⁴

Međutim, Jugoslavija će postepeno izlaziti iz faze „totalitarne zrelosti“, a taj će se prijelaz reflektirati i na stanje u medijima. Na polju kulture i intelektualnog djelovanja uspostavlja se tolerantnija atmosfera, a prijelomnu ulogu u raskidu s boljševizacijom kulture imao je govor Miroslava Krleže na Kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine (Novak, 2005: 463). Važan poticaj popuštanju partijske stege nad društvom bio je i Šesti kongres KPJ,

³³ Ovime se, dakle, dotičemo i pitanja davanja legitimiteta vladajućoj Komunističkoj partiji. Naime, Katarina Spehnjak (2002: 17) piše kako se socijalistički poreci legitimiraju suprotstavljanjem poznatim tipovima zapadne demokracije. U tom su procesu davanja legitimiteta vlasti KPJ tijekom uspostave komunističke diktature u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata (režimski) tiskovni mediji bez sumnje igrali važnu ulogu. No, u ovom trenutku tiskovni će mediji igrati dvostruku igru. Uz prethodno legitimiranje komunističke vlasti kao bolje od zapadne demokracije, jugoslavenski će tiskovni mediji trebati legitimirati Titovu vlast suprotstavljanjem središtu svjetskog komunizma – SSSR-u i Informbirou.

³⁴ <http://www.matica.hr/vijenac/397/pocetak-titove-jugoslavije-usporediv-je-s-ndh-a-3347/> (stranici pristupljeno 27. kolovoza 2017.)

održan u Zagrebu u studenom 1952. godine. Naime, promjena imena KPJ u Savez komunista Jugoslavije zvučala je više marksistički, a sudionike je uhvatio zanos da se napušta lenjinistički tip monolitne, centralizirane i hijerarhizirane partije koja je priječila demokratski razvoj (Radelić, 2006: 293).³⁵ Taj je kongres u onovremenoj političkoj dinamici ostao upamćen po proklamaciji o potrebi borbe mišljenja koja su počivala na „socijalističkoj platformi“ (Spehnjak, 2002: 34). Novak (2005: 463) smatra kako je upravo ta početna liberalizacija zemlje i nove mogućnosti za profesionalno novinarstvo okrenuto čitateljima i javnosti afirmiralo tjednik *Naprijed* kao liberalni i antibirokratski list. No, vidjet ćemo u nastavku da je novinarima *Naprijeda* – kako kaže i sam Novak – ostavljena ta „privilegija“ da budu prvi pobunjenici i prve žrtve političkih zaokreta u Jugoslaviji.

5. *Naprijed* kao opozicijska tiskovina

„Prema tome, iz svega ovoga može se zaključiti da smo mi, barem neki od nas iz *Naprijeda*, zaista bili u opoziciji prema CK, kako je to Bakarić ispravno primijetio, ali na pitanjima daljnjeg razvoja. Zastupali smo u mnogome drukčija stajališta, no nismo bili rušitelji poretka, kako su nas kvalificirali i zbog toga odstranili iz društvenog i političkog života. Rušili smo ono što smo smatrali da ne valja i da treba srušiti, a to je boljševičko-birokratski aparat i njegov mentalitet“ (Črnja, 1992: 238-239).

5.1. Počeci *Naprijeda* i njegova uloga u poratnom razdoblju

Naprijed je pokrenut u travnju 1943. godine odlukom Centralnog komiteta KPH. List je zamišljen kao tjednik, iako učestalost njegova izlaženja u ratno vrijeme nije mogla biti uvijek poštivana. Ratni brojevi *Naprijeda* širili su nekritički sovjetsku propagandu, ustrajno zastupali sovjetske interese na međunarodnoj sceni, kritizirali vodstvo HSS-a te napadali kralja Petra II vezano za njegovu kritiku sporazuma Tito-Šubašić (Najbar-Agičić, 2016: 118-119).

Naprijed se nastavlja tiskati u Zagrebu od svibnja 1945. godine, a redakcija lista smještena je u Dežmanovom prolazu 10, gdje je ujedno bilo i sjedište Agitpropa CK (Novak, 2005: 481).³⁶ Tijekom poratnog perioda *Naprijed* izlazi na četiri stranice velikog formata, grafički nije na razini, a prevladavaju šturi tekstovi uz poneku fotografiju (Črnja, 1992: 196).

³⁵ Radelić (2006: 293) ovaj kongres označava kao „vrhunac pokušaja da se pomire demokracija i socijalizam“, iako će se pravi dosezi ovog kongresa ograničiti već u lipnju 1953. kada je Tito nakon Staljinove smrti odlučio zaustaviti reformu partije (Radelić, 2006: 293). Svi će ti procesi utjecati i na razvoj opozicijskih razmišljanja.

³⁶ „Točno iznad nas sjedio je Zvonko Brkić, tada glavni partijski lider iza Bakarića. Kao da je u tom rasporedu bilo neke simbolike.“ Tako to u svojim sjećanjima opisuje Berto Črnja (1992: 195).

List je kao organ CK KPH imao isključivo propagandno-agitacijsku funkciju. Njegovi su napisi uvijek bili odraz aktualnog političkog stava partijskog rukovodstva, a uvodnici i komentari imali su direktivno značenje (Spehnjak, 2002: 109). Kao jedan vid legitimiranja novog poretka možemo uzeti *Naprijedovo* suprotstavljanje domaće izborne prakse i zakonodavstva praksama „demokratskog svijeta“. Pritom se domaće prakse uvijek interpretiraju kao napredne, uz naglasak na njihovom narodnom sadržaju i formi (Spehnjak, 2002: 109). Poratni brojevi *Naprijeda* trebali su nastaviti širiti sovjetsku propagandu, a ako to nije rađeno prema zamislima sovjetskih vlasti uredništvu su upućivane kritike (Najbar-Agičić, 2016: 122).³⁷ S druge strane, prenošenjem nekih (iz današnje vizure) krajnje nerealnih podataka iz SSSR-a ili pak popularizacijom domaćih „stahanovaca“ (Spehnjak, 2002: 109), *Naprijed* je imao važnu ulogu u izgradnji nove zbilje kao konteksta unutar kojeg bi socijalistička „protugrađanska preliminarna teza tek mogla postati smislenom“ (Puhovski, 1990: 6).³⁸ List je tijekom ovog perioda generalno ostao pravovjeran, iako je partijski vrh povremeno izražavao nezadovoljstvo pisanjem *Naprijeda*, ponajviše glede nedovoljno dosljednog praćenja partijske linije i nedovoljne kvalitete lista (Najbar-Agičić, 2016: 115). *Naprijed* će ostati pravovjeran i tijekom sukoba s Informbiroom, kada će najprije pomirljivo, a ubrzo žestoko, uzvraćati na optužbe Sovjetskog saveza i članica Informbiroa (Spehnjak, 2002: 112).³⁹

5.2. Preobrazba *Naprijeda*

Magdalena Najbar-Agičić (2016: 126) početak procesa liberalizacije pedesetih datira u Treći Plenum CK KPJ, održan u prosincu 1949., koji će obilježiti govor Milovana Đilasa o školstvu gdje će se po prvi puta istaknuti „borba mišljenja“. Po mišljenju iste autorice ta je

³⁷ Takvu jednu kritiku uputio je u jesen 1945. predstavnik sovjetskog informacijskog ureda u Beogradu Ivi Sarajčiću, tada glavnom uredniku *Naprijeda*. Sovjetski se predstavnik, pozivao na Đilasov prijedlog da se zbog „interesa čitalaca“ materijali o SSSR-u objavljuju sistematski, „u svakom broju“ (Najbar-Agičić, 2016: 122).

³⁸ Kao primjer tih krajnje nerealnih podataka možemo uzeti br.7. *Naprijeda* od 15. veljače 1947., iz kojega je Spehnjak (2002: 111) istaknula jedan zanimljivi ulomak: „U Staljinском izbornom okrugu Moskva, gdje se za deputata Vrhovnog sovjeta Ruske SFSR kandidirao Josip Visarionovič Staljin, učešće u glasanju bilo je sto posto. Uprkos velikoj hladnoći, narod je još od ranog jutra počeo da pristiže na glasačko mjesto. Svatko je nastojao da bude prvi do glasačke kutije kako bi ispustio glasački listić s imenom voljenog kandidata i time izrazio bezgraničnu odanost Komunističkoj partiji i njenom velikom vođi Staljinu.“ Značaj ovog i sličnih tekstova za proces konstruiranja socijalističke zbilje možemo razumjeti, primjerice, ako uzmemo u obzir opću razinu obrazovanja čitateljstva, sklonost prema kultu ličnosti te jednoličnost informacija koje su mediji svakodnevno plasirali.

³⁹ Ta antistaljinistička propaganda snažno se očitovala i nakon perioda intenzivnog sukoba s Informbiroom. Primjerice, *Naprijed* od broja za 27. ožujka 1953. prenosi isječke iz knjige Jesusa Hernandezza *Bio sam Staljinov ministar*. Pisac u knjizi „iznosi nedjela i izdajstva staljinizma u Španjolskoj“, piše u *Naprijedu*, a iz istog broja saznajemo da se Hernandez u to vrijeme zalagao za jedinstvo svih antifašističkih snaga, izuzev kominformista. *Naprijed* je također ostajao pravovjeran i po pitanju prenošenja propagande vezano za događanja oko grada Trsta. To možemo iščitati primjerice iz teksta „Tršćanski diktat i demokratska opozicija“, objavljenom u broju 43. za 23. listopada 1953. godine.

relativna liberalizacija svoju kulminaciju dosegla koncem 1952. godine i Šestim kongresom KPJ/SKJ. Tome treba također pridodati već spomenuti Kongres književnika u Ljubljani i Krležin govor. Sve će te promjene utjecati na pisanje *Naprijeda*. No, kao faktor koji utječe na promjene u *Naprijedu* važno je spomenuti i prijedloge Tode Ćuruvije iz ožujka 1951. godine. Ćuruvija zbog problema opskrbe papira smatra da se naklada *Naprijeda* treba smanjiti s 30 000 na 20 000 primjeraka. Na temelju toga Najbar-Agičić (2016: 125) zaključuje da partijski vrh želi *Naprijedu* namijeniti ulogu stranačkog biltena jer više favoriziraju *Vjesnik* koji bolje odgovara očekivanjima partije, a ima i više utjecaja na čitateljstvo.⁴⁰

Andrea Gržina (2010: 209) početak odmaka *Naprijeda* od zadanih smjernica vidi u broju tjednika koji je objavljen 8. lipnja 1951. godine. Tu se autorica posebno referira na članak „Za daljnje jačanje pravosuđa i zakonitosti“ u čijem su tekstu objavljeni dijelovi referata Aleksandra Rankovića s Četvrtog plenuma CK KPJ. Ranković u tom referatu govori o nezakonitostima u radu UDB-e, osobito o uhićenjima tijekom Informbiroa. Prema tim podacima tijekom 1949. godine gotovo polovina uhićenih bila je nedužna, a Ranković je također ukazivao na nezakonitost državne uprave u postupcima administrativnog kažnjavanja. List se tako priklonio osudi birokratske vladavine i raznih oblika birokratske samovolje (Gržina, 2010: 209). Međutim, pisanje koje bismo mogli okarakterizirati kao odstupanje od „generalne linije“ možemo pronaći još ranije, primjerice u broju od 20. listopada 1950. godine. Ondje možemo pronaći kritiku korištenja tzv. magazina te kritiku razvoja pojedinačnih nepravednih privilegija kome su doprinijela „nepreživjela, iz mentaliteta partizanštine naslijeđena shvaćanja da se neke potrebe raznih ustanova i aparata mogu zadovoljiti neposredno, bez obzira na stvarnu vrijednost i koštanje roba“ (Spehnjak, 2002: 113). O toj se praksi, kaže Spehnjak, nije pisalo ranije.

Treba naglasiti kako proces preobrazbe *Naprijeda* prema opozicijskoj tiskovini nije bio linearan ili jednostavan. Primjerice, *Naprijed* se tokom 1951. i 1952. angažirao u protureligijskom pisanju vezano za donošenje Zakona o narodnim školama.⁴¹ U rubrici „Dobri pastiri“ list je napadao mnoge svećenike koji su se, prema pisanju *Naprijeda*, ponašali neadekvatno svome pozivu i suprotstavljali vlastima (Spehnjak, 2002: 115). Zanimljiva je također epizoda napada *Naprijeda* na Miroslava Krležu, koju nam donosi Berto Črnja (1992:

⁴⁰ Možda odgovor na to pitanje leži u opažanju Katarine Spehnjak (2002: 117) koja se bavila usporedbom tih dvaju listova: „Oba lista dijele iste ideološke i političke stavove, naravno, ali *Naprijed* najčešće rabi „ubjeđivačku“ metodu argumentacije, a *Vjesnik* je prepun samorazumljivih političkih ocjena, nerijetko „presuda“ po dikciji.“

⁴¹ Jedan drugi vid takvog *Naprijedovog* angažmana može biti i tekst „Crkva talijanizira Istru“, objavljen u broju 23., 6. lipnja 1953. godine.

201-205). Črnja piše kako je u broju 16. od 11. travnja 1952. objavljeno u rubrici „Pisma i odgovori“ nepotpisano pismo pod naslovom „Da li je to moguće?“ koje je bilo vrlo oštar napad na Leksikografski zavod, a zapravo na Krležu. Pismo je poimence denunciralo neke od suradnika Leksikografskog zavoda kao „ustaške novinare“, „klerofašističke pjesnike“, frankovce te savjetnike u „ustaškom ministarstvu vanjskih poslova“.⁴² Međutim, *Naprijed* je, nakon Krležine intervencije kod glavnog urednika, omogućio njegov odgovor koji je objavljen u broju 18. od 25. travnja 1952. godine (Črnja, 1992: 204). Dakle, redakcija tjednika odbija biti medijski suradnik političkog vrha u rušenju Krleže (Novak, 2005: 507).

Opis razdoblja *Naprijeda* od 1952. do 1953. godine Črnja naslovljava kao „Buđenje nade“. List je dvostruko povećao broj strana, urednik Stjepan Šeparović uspijeva privući veći broj značajnih imena iz jugoslavenske kulturne sfere, a političari postaju u manjoj mjeri zastupani u listu.⁴³ Počinju se objavljivati aktualni komentari iz sporta i povijesti sporta, a list se pokušavao financijski osamostaliti uvođenjem oglasa. Pojavljuju se članci na temu razvijanja demokratskog dijaloga u samoj partiji i društvu, protiv demokratskog centralizma (Črnja, 1992: 211-213). „Vjerovali smo da ćemo ići naprijed, da povratka na staro nema“, kaže Črnja (1992: 213), opisujući tadašnje prilike. Međutim, novi smjer *Naprijeda* neće nalaziti široku potporu u redovima KPH. Tako Otmar Kreačić u Agitpropovom izvještaju ujesen 1952. oštro kritizira vanjskopolitičku rubriku *Naprijeda* te ističe neke senzacionalističke naslove (Najbar-Agičić, 2016: 128). Zvonko Brkić je redakciju tjednika već tada upozoravao: „Idete predaleko, pišete svašta, napadate partijske organizacije. Ne zaboravite da ste list partije.“ (Črnja, 1992: 213).

Novak (2005: 507) piše kako je *Naprijed* na te kritike odgovorio u broju 22. od 29. svibnja 1953. kada skida oznaku da je glasilo SKH te oznaku „Proleter i svih zemalja ujedinite se“, a uz naziv lista ističe da je to „Tjednik za društvena i politička pitanja“. Črnja (1992: 214) pak kaže kako je redakcija predlagala da se skine oznaka list kao organa partije, a onda im je nakon nekoliko ustrajnih pokušaja stiglo „odobrenje“ (ili naređenje?) s vrha: „Skinite partijsku oznaku jer mi ne možemo snositi odgovornost za vaše pisanje.“ Od tada je *Naprijed* „jedini list u zemlji koji nije bio organ partije ili neke njene transmisije kao što je Socijalistički savez“ (Črnja, 1992: 214). To je svakako u formalnom smislu točno, međutim Novak i Črnja tom događaju daju previše optimističan ton. Naime, treba se prisjetiti spomenutog prijedloga Tode Ćuruvije i zaključka Magdalene Najbar-Agičić koja smatra da je politički vrh *Naprijedu*

⁴² Črnja u svojim sjećanjima iznosi samo neke indicije da bi autori tog pisma mogli biti Zvonko Brkić i Anka Berus, dok Novak (2005: 507) izrijekom kaže kako upravo oni stoje iza tog pisma.

⁴³ Od važnijih imena iz kulturne sfere to su primjerice, kako navodi Črnja (1992: 211), Miroslav Krleža, Milovan Đilas, Antun Barac, Branko Gavella, Vladan Desnica itd.

namijenio biltensku ulogu, dok je alternativu vidio u oslanjanju na *Vjesnik*. Dakle, tjednik je postao „nezavisan“ o političkim strukturama ne kao rezultat autonomne odluke redakcije lista, već odlukom partijskog vodstva. Sama činjenica da se istaknuti članovi redakcije redovito savjetuju s Vladimirom Bakarićem i nakon svibnja 1953. godine dovodi u pitanje neovisan položaj *Naprijeda* u odnosu na političke institucije. Zato je u tekstu pojam nezavisnosti stavljen pod znakove navodnika. Cijena takvog položaja vidljiva je u činjenici da će i *Naprijed* postati strana u unutarpartijskom ideološkom sukobu (Najbar-Agičić, 2016: 131). Prema mišljenju Novaka (2005: 503) bit te unutarnje diferencijacije svodi se na opredjeljivanje je li Staljinovom smrću nestala bit sukoba s boljševizmom i treba li se Jugoslavija vratiti u Istočni blok. Taj bi povratak značio i prekid s idejama „humanog socijalizma“ (Novak, 2005: 503). Do prvog javnog odmjeravanja boljševičke struje SKJ s idejama „humanog socijalizma“ koje je predstavljao Đilas dolazi na sjednici CK SKJ od 16. siječnja 1954. godine. Tada je boljševička struja prevladala osudivši Đilasove ideje kao „mješavinu anarhizma i buržoaskog liberalizma“ (Novak, 2005: 504).

Za razumijevanje preobrazbe *Naprijeda* ključna je misao koju možemo pronaći u uvodniku tog istog 22. broja lista objavljenog 29. svibnja. Naime, redakcija lista vidi „punu ideološku i materijalnu izgradnju socijalizma“ kao cilj koji je zajednički *Naprijedu*, Socijalističkom savezu radnog naroda te Savezu komunista, samo što će tjednik kao sredstvo ostvarivanja tog cilja odabrati „slobodnu diskusiju i borbu mišljenja“. *Naprijed* time ostaje unutar marksističkog sklopa ideja, ali smještanje na poziciji „borbe mišljenja“ imat će, vidjet ćemo ubrzo, presudni značaj.

Potrebno je također razjasniti poziciju Vladimira Bakarića kao vodeće političke ličnosti u Hrvatskoj. On je naime, prema Črnjinim sjećanjima (1992: 216-219) isprva podržavao pisanje *Naprijeda* te je „intimno bio odan novom kursu koji je došao do izražaja na Šestom kongresu“ (Črnja, 1992: 217). Međutim, *Naprijed* će izgubiti podršku generalnog sekretara SKH u jesen 1953. godine, neposredno prije izbora za Saveznu skupštinu i Sabor. Najbar-Agičić pak smatra kako je tjednik podršku s Bakarićeve strane izgubio već početkom lipnja 1953. kada se on na sjednicama Izvršnog vijeća Sabora NRH jasno ograđivao od *Naprijedova* pisanja. U svakom slučaju Bakarić će krajem prosinca 1953. pozvati članove redakcije lista na razgovor. Tada će im kazati:

„Ne sviđa mi se kako vi radite. Sve ste alarmirali vašim pisanjem. Ja sam vas svojevremeno savjetovao da ne pišete onako o izborima. Niste me poslušali! Podršku

moju sada ne tražite jer je nećete dobiti. Plovite sami kako znate“ (citirano prema: Črnja, 1992: 231).

Naime, Črnja je u članku „Novo i staro u izbornoj borbi“, koji je objavljen u broju 45. od 6. studenog 1953., otvoreno iskriticizirao politiku Centralnog komiteta SKH. „Izvrću se naglavce demokratska načela“, piše u članku Črnja, te dodaje „Kardelj je rekao da treba podržavati svaku kandidaturu čestitih ljudi, a u praksi se radi obratno“. Črnja iznosi kako u stvarnosti izgleda izborna praksa u Dvoru na Uni te u kotaru Poreč-Buzet.⁴⁴

Naprijedovi su tekstovi otvoreno kritizirali lokalne organe vlasti. Budući da je veći dio redakcije dolazio s prostora Istre i Kvarnera bili su dobro upoznati s aktualnim problemom odlaska Istrana u Italiju. Redakcija *Naprijeda* je povećan broj optiranja tumačila kao rezultat loše lokalne politike (Gržina, 2010: 212). Tjednik je također, kako su se približavali izbori u studenom 1953., sve češće objavljivao tekstove vezane za demokratizaciju političkog života, čime se ozbiljno pozicionirao na rubu ideološke pravovjernosti (Najbar-Agičić, 2016: 131). *Naprijed* je tako svojim pisanjem ugrozio legitimitet vladajuće partije koja posebice nakon Šestog kongresa počinje proklamirati različite demokratske prakse. Ugrožena je i zbilja koju je režim pažljivo gradio. Stoga ne čudi reakcija političkog vrha na takvo pisanje u *Naprijedu*.

Črnjin članak „Novo i staro u izbornoj borbi“ izaziva oštru reakciju s više strana. Reagirali su najprije Zvonko Brkić i Mika Špiljak. Njihov pritisak na redakciju lista tada još nije bio potpun jer je u društvu još i dalje vladala demokratska atmosfera koja nije dopuštala jednostavno raspuštanje *Naprijeda* (Črnja, 1992: 222-224).⁴⁵ Nadalje, Brkić i Špiljak kao jedni od vodećih političkih aktera nisu bili sigurni u kojem će se smjeru manifestirati aktualni unutarstranački prijepori.⁴⁶ Pritisak na *Naprijed* uslijedio je i od drugih tiskovnih medija. Primjerice, u *Vjesniku* od 8. studenog 1953. možemo pronaći kritiku Đure Kladarina, direktora novinske kuće *Vjesnik*. Ivan Siljan je, kao urednik *Glasa Istre*, u broju od 6. studenog oštro napao *Naprijed* (Črnja, 1992: 222).

⁴⁴ „Bez svake sumnje“, smatra Mario Kevo (1998: 159), „tu je očigledan utjecaj Milovana Đilasa jer Črnja razlaže istu problematiku i to samo desetak dana nakon objave Đilasova članka, tražeći konkretnu primjenu njegovih stavova“.

⁴⁵ „Tada nas još nisu mogli razjuri. Stvorena je bila nekakva demokratska atmosfera u društvu koja to nije dopuštala. Bilo je to i doba kad se nedjeljom javljao Đilas svojim članicima u *Borbi*. U njima je iznio oštru kritiku dosadašnjeg ponašanja partije i otvarao je neke demokratske vidike“ (Črnja, 1992: 224).

⁴⁶ „Mislili su, vjerojatno, i Zvonko i Mika: tko zna u kojem će se pravcu razvijati političke prilike. I oni su željeli biti demokrati ako demokracija pobijedi. Ako pak ne, znaju oni i po starom. Hoću reći, prilike su bile neizvjesne i nitko nije znao što će se sutra zbiti“ (Črnja, 1992: 224).

Koncem prosinca 1953. dolazi do promjene u redakciji *Naprijeda*. Novi glavni urednik postao je Dušan Diminić. Diminić će u uvodniku *Naprijeda* za 1. siječnja 1954. zapisati:

„Radnik postaje svakog dana sve više materijalno neovisan, neovisan i od aparata države, makar i njegove države u ulozi novog poslodavca (...) *Naprijed* ne može biti neutralan. On to ne želi biti. On želi da promiče principe socijalističke demokracije. Naročito želi da ih zastupa u sitnim svakodnevnim zbivanjima.“⁴⁷

U istom broju *Naprijeda* možemo pronaći i Črnjin članak pod naslovom „Početak novog parlamentarnog razdoblja“. Članak se nalazi na naslovnici, a uz to u prvom je planu fotografija novoizabranog predsjednika Savezne narodne skupštine – Milovana Đilasa, kao personifikacije tog novog parlamentarnog razdoblja. Črnja u članku piše kako je završio „stari skupštinski period u kome je prevladavala uloga državnog aparata i partije“ te ističe jačanje uloge „demokratski izabranih organa“. Črnjin tekst daje dojam kako društvu zaista slijedi krupan korak naprijed na putu daljnje demokratizacije, a taj se optimističan ton potvrđuje pozivanjem na „mišljenja koja iznose mnogi poslanici“.⁴⁸

U broju tjednika od 8. siječnja članak „Jedinstvenost socijalističkih redova i borba mišljenja“ Dušana Diminića može nam dati odgovor na pitanje kakva je bila *Naprijedova* kritika jugoslavenskog komunističkog sustava i do kuda je ta kritika uopće mogla sezati. Naime, Diminić iznosi misao kako „nema socijalizma bez demokracije, a demokracije bez slobodnog izražavanja misli, bez suprotstavljanja mišljenja, bez borbe mišljenja – također ne može biti“. On smatra da koncept borbe mišljenja „učvršćuje jedinstvo naših redova“, iako traži jedinstvenost u izgradnji socijalizma i drugim važnim pitanjima. No, Diminić u članku razotkriva mnogo više – on piše kako je stvoreno formalno jedinstvo i da shodno tome potisnuta mišljenja ostaju pritajena, a javna istupanja neiskrena. Piše također kako „borba mišljenja“ može nekima unutar redova partije ugroziti njihove „komandne položaje“. U konačnici njegova je kritika zahvatila i najviše političke strukture jer je u članku, problematizirajući koncept jedinstvenosti mišljenja, ujedno i pitao tko jamči i prema kojim je kriterijima taj stav najpravičniji.⁴⁹

⁴⁷ *Naprijed*, br. 1., 1. siječnja 1954.

⁴⁸ *Naprijed*, br. 1., 1. siječnja 1954.

⁴⁹ *Naprijed*, br. 2., 8. siječnja 1954.

5.3. Obračun partijskog vrha s *Naprijedom*

Posljednji broj *Naprijeda* izlazi 22. siječnja 1954. godine. Cijeli je broj posvećen Trećem plenumu CK SKJ na kojem je osuđen Milovan Đilas. Prenosi se Titov uvodni govor i završna riječ na plenumu, Kardeljev članak u kojem se on obračunava s Đilasovim idejama te izlaganja drugih komunista koji pripadaju političkom vrhu.⁵⁰ No ovaj je broj, na temelju izjava političara koje prenosi, ključan za razumijevanje odnosa vlasti prema kritici s pozicija kulturne opozicije koju upućuje *Naprijed* i koja je na taj način ugrožavala monopol komunističke vlasti. Tito, nakon uvodnih rečenica u kojima osuđuje Đilasove članke kao pokušaj napada na Savez komunista, kaže:

„Meni je (...) bilo dovoljno kad sam pročitao šta pišu strane agencije, na stranicama biltena Tanjuga u decembru, kad sam vidio kako su se brzo uhvatili za tu Đilasovu teoriju i kako su se poveselili svi protivnici naše socijalističke stvarnosti.“⁵¹

Među završnim riječima Tito je rekao:

„Dokle god mi imamo takvih pojava, dok se god ispoljavaju u raznim vidovima istupi tih raznih tuđih elemenata dolje, a u zadnje vrijeme digli su glave na sve strane, moramo najenergičnije provoditi metode koje je u datim uslovima nužno upotrijebiti protiv onih koji kočé razvitak socijalizma. Razumije se, te naše metode su mnogo blaže nego što su bile, ali su ipak dovoljno energične da spriječe svakog protivnika našeg društvenog razvitka.“⁵²

Iz prenesenih Titovih izjava može se izvesti nekoliko zaključaka. Prvo, Đilasovi su članci doista ugrožavali legitimitet komunističkog monopola i zbilju koju je glavna partijska linija gradila.⁵³ Slično je djelovao i *Naprijed* svojim pisanjem, uz primjetan utjecaj Đilasovih

⁵⁰ Bio je to, Črnjinim riječima (1992: 233), *Naprijedov* zbogom: „cijeli broj posvećen je Trećem plenumu CK SKJ na kojem je osuđen Đilas. I *Naprijed!*“

⁵¹ *Naprijed*, br. 4., 22. siječnja 1954.

⁵² *Naprijed*, br. 4., 22. siječnja 1954.

⁵³ Đilas se u svojim člancima otvoreno zalagao za slobodu izražavanja i mišljenja, objašnjavajući da socijalizam ne predstavlja ideal i konačni cilj društvenog razvitka, već je to potpuno oslobođenje ljudi od bilo kakvog gospodstva nad njima. Đilas negira usmjeravajuću ulogu Partije jer ona nije isključivi izraz objektivnih potreba cijelog društva (Kevo, 1998: 156). Zato je potrebno slabljenje političkog monopolizma i koncept prema kojem bi „jedne subjektivne snage potiskivale druge, a ne da samo jedne preuzmu monopol nad Društvom“ (Đilas, 1953, prema: Kevo, 1998: 156). Đilas se dakle zalaže za višestranačje, koje je bilo nespojivo s konceptom o usmjeravajućoj ulozi SKJ, odnosno odumiranju države. Većini nositelja vlasti to je bilo nezamislivo jer bi time vjerojatno Savezu komunista „izmakla vlast iz ruku“ (Kevo, 1998: 156).

teza.⁵⁴ Ovdje se treba prisjetiti Pollacka i Wielgohsa (2004: XII) koji smatraju da je politički nonkonformizam u djelovanju disidentskih i opozicijskih intelektualaca mogao potkopati pouzdanost vladajuće klase i nomenklature, pa je shodno tome suzbijanje disidentstva i opozicijskih razmišljanja važan preduvjet za očuvanje komunističke vlasti. Potvrdu te teze u našem slučaju daje izlaganje Moše Pijade naslovljeno „O moralu jedne anatomije“ i obračun političkog vrha s tjednikom *Naprijed*. Naime, Pijade u svom izlaganju ističe kako se protivio Kardeljevim pokušajima polemike s Đilasom jer bi to značilo prihvaćanje Đilasova koncepta „borbe mišljenja“, a to bi prema njegovom mišljenju odavalo dojam „cijepanja rukovodstva“.⁵⁵ No, glavna je partijska linija procijenila kako bi polemika s Đilasom mogla dovesti u pitanje hijerarhiju SKJ. U tom su slučaju dovedene u pitanje „odluke partijskog vodstva u vezi s temeljnim pitanjima, pa bila to pitanja komunističkog ili državnog sustava“, kaže Radelić (2010: 55), što na duge staze dovodi u pitanje i sam monopol Saveza komunista te time otvara put prema demokraciji (Radelić, 2010: 55). Zato je režim, u slučaju Đilasa i u slučaju tjednika *Naprijed*, doista postupio koristeći „najenergičnije metode“ u danim uvjetima – a to su bili uvjeti i metode totalitarizma niskog intenziteta.⁵⁶

Obračun s *Naprijedom* odigrao se nedugo nakon Trećeg plenuma CK SK. Na Desetom plenumu CK SKH, održanom u veljači 1954. (Črnja, 1992: 235), hrvatski su komunisti učinili konačan obračun s odmetnicima u vlastitim redovima. Sva su izlaganja na plenumu imala za cilj „prokazivanje“ i osudu grupe oko Dušana Diminića (Najbar-Agičić, 2016: 133). Vladimir Bakarić je u svome izlaganju optužio redakciju za zaštitu partikularnih interesa i prikriveno favoriziranje nekih kandidata na izborima koji nisu odgovarali partiji. Prema Črnjinim sjećanjima (1992: 237-238) Bakarić je *Naprijed* svrstao u „opoziciju protiv CK i komiteta“, a njegova kritika, iako oštra, nije imala karakter nemilosrdnog napada.

Također, Bakarić nije povezivao *Naprijed* s „đilasovštinom“.⁵⁷ To će učiniti Zvonko Brkić koji će kazati kako je *Naprijed* u svojim „politički plitkim člancima“ izbacivao citate Tita i Kardelja kao zastarjele te prihvaćao Đilasove ideje. Štoviše, tjednik je po Brkićevom mišljenju

⁵⁴ Primjerice u prethodno spomenutom Diminićevom tekstu u kojem on propitkuje tko jamči da je to jedinstveno mišljenje najpravičnije i prema kojim kriterijima ili u Črnjinom članku „Novo i staro u izbornoj borbi“.

⁵⁵ *Naprijed*, br. 4., 22. siječnja 1954.

⁵⁶ Milovan Đilas nije preminuo u zatvoru pod nerazjašnjenim okolnostima kao, primjerice, Andrija Hebrang. S druge pak strane, režim prema redakciji tjednika *Naprijed* nije postupao kao prema grupi okupljenoj oko *Narodnog glasa*.

⁵⁷ Pojam „đilasovštine“ obuhvaća liberalizaciju u razdoblju uvođenja samoupravljanja i Šestog kongresa SKJ 1952., čije su glavne karakteristike pokušaj mijenjanja birokratiziranog državnog sustava slabljenjem monopolne uloge KPJ. Prema tim zamislima KPJ bi umjesto naredbodavne državne stranke trebala postati stranka koja će omogućiti uključivanje u politički život što većeg broja ljudi koji će predlagati različite političke programe, ali sve u cilju izgradnje socijalizma (Radelić, 2010: 56).

otišao i dalje od Đilasa (Najbar-Agičić, 2016: 134). Brkićeva je kritika zaključena optužbom *Naprijeda* za „frakcionašenje“. „Ide se za formiranjem grupa i grupica“, rekao je Brkić (Najbar-Agičić, 2016: 134), te dodao kako kroz „grupašenje“ Diminićeve ideje rade na razbijanju organizacije Saveza komunista. Tim idejama nije bilo mjesta u Savezu komunista, a cijela će ta epizoda s plenuma u zapisnicima biti zabilježena kao „slučaj Đilas-Diminić“ (Najbar-Agičić, 2016: 134).

Kad je redakcija *Naprijeda* nakon tog plenuma donijela rukopis za idući broj, dobili su već poznati odgovor: „Radnici su odbili štampati vaš list“ (Novak, 2005: 508). Ovaj je vid cenzure, kao i svaki drugi oblik cenzure, pokazao nedostatak argumenata protiv onoga što je zabranjeno (Stipčević, 1994: 204). Grupi oko *Naprijeda* imputirane su oznake „malograđanskih-anarhističkih“ stajališta te „lokalizma“ u smislu vezanosti uz određene „lobije“ u Istri i na Baniji, što je tada bila ozbiljna politička etiketa (Spehnjak i Cipek, 2007: 272). Novinari tjednika nisu kažnjeni zatvorom, iako su bili obilježeni tim slučajem, susrećući se s različitim poteškoćama. O svojim će iskustvima progovoriti tek nakon pada komunističkog režima (Najbar-Agičić, 2016: 134).⁵⁸

Tjednik *Naprijed* je tijekom nepunih 11 godina svoga izlaženja prošao put od pravovjernog režimskog glasila do disidentske tiskovine. Međutim, njegova transformacija ni u kojem slučaju nije bila jednoličan proces. *Naprijed* je, iako je svojom kritikom dosežao i najviše političke strukture socijalističke Jugoslavije, u mnogim pitanjima ostao u suglasju s politikom SKJ, odnosno SKH. To je primjerice vidljivo u njegovim tekstovima koji kritiziraju Katoličku crkvu, Staljinovu politiku ili pak politiku Zapada u kontekstu Trsta. Obračun s Milovanom Đilasom pokazao je da je u tom trenutku unutar SKJ prevladala struja „tvrde linije“ i njezine boljševičke koncepcije, pa shodno tome Đilasovim stavovima i idejama koje je promovirao tjednik *Naprijed* nije bilo mjesta u političkom životu i javnom prostoru. „Slučaj Đilas“ i ukidanje *Naprijeda* potvrđuju da u ovom trenutku – a ni kasnije, što ćemo vidjeti u idućem poglavlju – nema prostora za političku alternativu komunističkom monopolu (Spehnjak i Cipek, 2007: 273). Osnovni kriterij svih reformi bio je nedovođenje u pitanje vlasti komunističke partije (Spehnjak i Cipek, 2007: 273). Stoga je svako razmišljanje koje je, Titovim riječima, „kočilo razvitak socijalizma“ suzbijeno „najenergičnijim metodama“.

⁵⁸ „Nitko se samnom nije htio zaustavljati i razgovarati. Svi su bježali od mene i okretali mi leđa (...) Bilo kakvo druženje s nama, bivšim naprijedovcima, bilo bi protumačeno kao solidariziranje s neprijateljima, te bi se odrazilo vrlo negativno na njihov društveni položaj“ (Črnja, 1992: 251).

6. Glas Koncila kao opozicijska tiskovina

„*Glas Koncila* je u svijetu stekao ugled za neko vrijeme jedinih značajnijih novina između Istre i Kamčatke kojima komunistička vlast nije mogla manipulirati.“ (Don Živko Kustić, 1990.)⁵⁹

U ovom ćemo poglavlju promatrati *Glas Koncila* u dvije faze čime se ukazuje na razlike između *Glasa Koncila* kao glasila koje u svojim brojevima većinom izvještava o radu i zasjedanjima Drugog vatikanskog koncila i *Glasa Koncila* kao jedinog nezavisnog medija koji je upućivao direktne kritike socijalističkom poretku. Prva faza se vremenski preklapa sa zasjedanjima Drugog vatikanskog koncila. Treba još naglasiti kako se druga promatrana faza, zbog opsega ovog rada, sastoji od usporedbe pisanja lista 1966. i 1970. odnosno 1971. godine.

6.1. Odnos komunističkog režima prema Katoličkoj crkvi

Vrh Katoličke crkve stupio je u otvoren sukob s komunizmom poslanicom pape Pija XI. *Divini Redemptoris (Božanskog Otkupitelja)*, objavljenom 19. ožujka 1937. godine. Poslanica izričito navodi da je „komunizam u biti zao“ te da njemu nikakvu pomoć ne smije pružiti onaj koji je pozvan da brani kršćanstvo i građanski poredak (Radelić, 2006: 98). Nepovjerenje između Katoličke crkve i komunističkog režima u Jugoslaviji bilo je obostrano i duboko ukorijenjeno. Tome je uvelike doprinio ateistički pogled komunista na svijet, ali i njihovi programski ciljevi koji su još tijekom međuraća predviđali odvajanje Crkve od države i škola, pljenidbu crkvene imovine te postupnu eliminaciju Crkve iz političkog života (Akmadža, 2004: 8). Također, već smo spomenuli da je Katolička crkva uživala veliki ugled u hrvatskom narodu, a i sami su je komunisti doživljavali kao najjačeg ideološkog protivnika i mogući centar okupljanja oporbenih snaga (Radelić, 2006: 99). Crkva je u Hrvatskoj zapravo jedina snaga koja se mogla oduprijeti uspostavljenom komunističkom režimu (Akmadža, 2004: 314). Međutim, komunističke vlasti nisu mogle protiv Katoličke crkve upotrijebiti iste metode kao protiv stranaka iz vremena prije rata (Radelić, 2006: 99).

⁵⁹<http://www.pagpress.com/novosti/1552-u-sjeanje-don-ivko-kusti-1930-2014-donosimo-novinski-razgovor-napravljen-u-pagu-u-kolovožu-1990-godine.html> (stranici pristupljeno 10. rujna 2017.)

U pokušaju slabljenja Katoličke crkve komunistički je režim tijekom perioda koji promatra ovaj rad iskušao nekoliko različitih metoda. Najprije je iskušano slabljenje veza crkvenih vlasti u Jugoslaviji sa Svetom Stolicom i formiranje „narodne crkve“ koja bi bila pod nadzorom nove vlasti.⁶⁰ Takovoj se politici protivio nadbiskup Alojzije Stepinac, a *Pastirskim pismom* iz rujna 1945. komunističke su se vlasti uvjerile u jedinstvo biskupa i Katoličke crkve u Hrvatskoj. Režim je odustao od taktiziranja te ušao u otvoreni konflikt protiv nadbiskupa Stepinca i Katoličke crkve. Uslijedilo je još žešće oduzimanje crkvene imovine, uhićenja svećenika, gušenje vjerskog tiska zatvaranje vjerskih škola i ograničavanje vjerskog odgoja (Akmadža, 2004: 315).⁶¹ Idući korak bio je pokušaj razbijanja jedinstva Katoličke crkve osnivanjem staleških svećeničkih udruženja. No, biskupi u Jugoslaviji uz podršku Svete Stolice zabranjuju svećenstvu članstvo u tim udruženjima, što je dovelo do novih zaoštavanja u odnosima komunističkog režima i Katoličke crkve (Akmadža, 2004: 315). Sukob će kulminirati prekidom diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice u prosincu 1952. godine. Izravan povod za to bilo je imenovanje kardinalom nadbiskupa Stepinca koncem studenog iste godine (Akmadža 2004: 184).

6.2. Normalizacija odnosa između Katoličke crkve i SKJ te liberalizacija šezdesetih

Zaoštrenost odnosa između Katoličke crkve i komunističkog režima neće se nastaviti u jednakom intenzitetu tijekom šezdesetih. Godine 1960. umire kardinal Stepinac, kojega režim smatra ključnom preprekom za sređivanje odnosa s Katoličkom crkvom. Stepinčev nasljednik, nadbiskup Franjo Šeper bio je spreman na razgovore s predstavnicima vlade u cilju rješavanja pojedinih pitanja, no on ni u jednom momentu ne odstupa od stavova Biskupske konferencije i

⁶⁰ Miroslav Akmadža (2004: 9) kaže kako su neki komunistički čelnici, a osobito Ivan Cvitković u knjizi *Ko je bio Alojzije Stepinac*, osporavali postojanje takve politike. No, Akmadža donosi u nastavku detalj iz Cvitkovićeve knjige koji opovrgava tvrdnje komunističkih čelnika. Tito je naime, prigodom prijema „narodnih svećenika“ koncem 1949. kazao „Zašto se ne biste vi odvojili od Rima, kao što smo se mi odijelili od Moskve?“. Jakov Blažević će također u jednom razgovoru za *Polet* potvrditi kako je Tito nudio nadbiskupu Stepincu odvajanje Katoličke crkve u Jugoslaviji od Rima te dodati kako „to nije samo Tito Tražio. Već i Strossmayer.“ (Akmadža, 2004: 10). Nadalje, jugoslavenski diplomat Vladimir Popović izjavio je u jednom razgovoru s Ivanom Meštrovićem: „Da je samo proglasio hrvatsku Crkvu, odcjepljenu od Rima, mi bi smo ga do oblaka uzdigli“ (Akmadža, 2004: 10).

⁶¹ Državnom kontrolom distribucije tiskarskog papira i restriktivnom zakonskom politikom onemogućavano je katoličko izdavaštvo, a poslanice i tjednik *Gore srca* ostali su jedini mediji preko kojih je Katolička crkva mogla artikulirati svoje stavove (Spehnjak i Cipek, 2007: 287). U razdoblju od 1945. do 1952. neobvezna je vjerska poduka u državnim školama bila dopuštena, ali je sustavno otežavana, primjerice različitim administrativnim smetnjama (Spehnjak i Cipek, 2007: 287). Vjeronauk je formalno ukinut u osnovnim i srednjim školama 1. veljače 1952. godine odlukom Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NRH (Jerković, 1993: 104).

Svete Stolice (Akmadža, 2004: 315).⁶² Normalizaciji odnosa također je doprinio duh Drugog vatikanskog koncila koji je sa svojim radom započeo 1962., a završio 1965. godine (Spehnjak i Cipek, 2007: 287). Tu su posebno važne najave Koncila o otvaranju dijaloga s ateistima i ateističkim društvima (Akmadža, 2004: 298). O toj će temi Kardinal Šeper na jednom zapadnonjemačkom radiju u prosincu 1965. kazati:

„Taj dijalog mora biti iskren i razborit. Crkva nije zatvorila vrata (...) Iz koncilskog dekreta proizlazi da će dijalog najprije biti moguć u pitanjima izgradnje svijeta. Zato je razumljivo da je Koncil odustao od nove izričite osude komunizma. Komunizam nije samo borbeni ateizam već također socijalni i politički sistem“ (citirano prema: Akmadža, 2004: 298)

Normalizacija odnosa između Katoličke crkve i komunističkog režima nastavlja se potpisivanjem *Protokola o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolice* 25. lipnja 1966. godine. Taj je *Protokol* vodio punoj uspostavi diplomatskih odnosa 1970., a veliki korak naprijed u međusobnim odnosima bio je i Titov posjet papi Pavlu VI. u ožujku 1971. godine (Radelić, 2006: 376). Međutim, takva slika na vanjskopolitičkoj razini nije bila u suglasju sa veoma napetim odnosima između jugoslavenskih vlasti i Katoličke crkve u stvarnosti, bez obzira na popuštanje državne represije u odnosu na prethodna razdoblja (Spehnjak i Cipek, 2007: 287). O tome svjedoče opozicijska razmišljanja u *Glasi Koncila*, što ćemo vidjeti u nastavku, ali i stav države koja je Crkvu i dalje smatrala svojim „najvećim ideološkim protivnikom“ (Radelić, 2006: 377).⁶³

Kao bitnu pretpostavku za pojavu *Glasa Koncila* treba u glavnim crtama objasniti proces liberalizacije jugoslavenskog društva šezdesetih godina 20. stoljeća, iz čega je slijedio i proces liberalizacije medija. Međutim, Mihaljević (2016: 33) ističe kako treba biti oprezan prilikom korištenja naziva liberalizacija za društveno-političke promjene koje su se odvijale u Hrvatskoj i Jugoslaviji tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća jer osnovna definicija liberalizacije govori da je to proces prihvaćanja nekih (ili svih) značajka liberalizma. Pritom je glavna postavka liberalizma primat individualne slobode i pravne jednakosti pojedinaca, čije je zaštita ujedno i svrha udruživanja u političku zajednicu. No, za razdoblje šezdesetih prema Mihaljeviću (2016: 35) je neprimjereno upotrebljavanje pojma liberalizacije kao procesa jer je socijalizam i sve ono što je promovirala komunistička vlast u Jugoslaviji u potpunoj suprotnosti

⁶² U konačnici Šeper će 1968. biti imenovan pročelnikom Svete kongregacije za nauk vjere, što ga je činilo zapravo trećim čovjekom u hijerarhiji Katoličke crkve (Radelić, 2006: 375)

⁶³ Radelić (2006: 377) iznosi podatak da je 1966. godine oko 25 % djece pohađalo redovito vjeronauk. Taj podatak nije zadovoljavao niti jednu sukobljenu stranu – jednima je taj postotak bio premalen, a drugima prevelik.

s njegovim izvornim značenjem. Vlast je doduše tijekom tog perioda znatno ublažila nadzor građana i progone neistomišljenika, a svaki je liberalizacijski proces i događaj značio udaljavanje od totalitarističkog režima sovjetskog tipa (Mihaljević, 2016: 42). Dakle, smisao tog procesa je popuštanje partijske stege nad društvom, a ne uvođenje nekih značajki liberalizma. Ipak, zbog ustaljenosti tog pojma (Mihaljević, 2016: 35) u nastavku ćemo taj proces popuštanja partijskog nadzora označavati kao liberalizaciju.

U kontekstu procesa liberalizacije medija tijekom šezdesetih svakako treba imati na umu *Ustav SFRJ* i članke 39., 40. i 87., koje smo pojasnili u poglavlju koje se bavilo ustavnim i zakonskim uređenjima uloge medija. No, kao pravi zamah procesu liberalizacije brojni autori uzimaju politički pad Aleksandra Rankovića 1966. godine (Mihaljević, 2016: 42-43). Tada su reformisti unutar SKJ uspjeli na svoju stranu pridobiti Tita te su oni prevladali u odnosu na dogmatske sljedbenike centralističkog puta razvoja (Spehnjak i Cipek, 2007: 259). Izlaganje o liberalizaciji jugoslavenskog društva šezdesetih godina 20. stoljeća možemo zaključiti riječima Ivana Supeka (1996: 214):

„Premda je samoupravljanje na kongresu 1952. bilo proglašeno kao jugoslavenski put u socijalizam, pravi polet počinje tek nakon Brijunskog plenuma, jačanjem neovisnih i slobodnih institucija (...) Kalendar od 1966. do 1971. zabilježit će najintenzivniji kulturni život u povijesti Jugoslavije. Iza leđa publicista, umjetnika i znanstvenika nestajahu strašila cenzura. Osjetili smo se slobodni kao nikada nakon rata“ (citirano prema: Mihaljević, 2016: 43)

Dakle, *Glas Koncila* će se razvijati u uvjetima postupne, a nakon pada Rankovića i ubrzane liberalizacije društva, te unutar konteksta normalizacije odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice. Prvi broj ovog lista izašao je 4. listopada 1962. pod nazivom *Glas s Koncila*, odlukom zagrebačkog nadbiskupa Franje Šepera.⁶⁴ Izdavač je bio Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu, a odgovorni urednik lista Dragutin Hren bio je ujedno i ravnatelj te crkvene institucije.⁶⁵ *Glas s Koncila* zamišljen je tada kao ciklostilom umnažan bilten koji je izvještavao o događajima s Drugog Vatikanskog koncila. Međutim, potražnja za tim biltenom bila je velika, pa se ubrzo nije moglo umnažati primjerke ciklostilom. Zato je list od 29. rujna 1963. počeo izlaziti kao crkvena novina pod nazivom *Glas Koncila* i s motom „Novo lice Crkve“. Izdavač je bio Nadbiskupski duhovni stol u Zagrebu, a odgovorni urednik bio je ravnatelj te crkvene ustanove. List je bio tiskan u zagrebačkoj tiskari Informator, a tijekom perioda kojeg mi

⁶⁴ <https://www.glas-koncila.hr/o-nama/> (stranici pristupljeno 12. rujna 2017.)

⁶⁵ *Glas s Koncila* br.1., 4. listopada 1962: 2.

promatramo *Glas Koncila* izlazi kao dvotjednik.⁶⁶ Važnost pojave *Glasa Koncila* Bonaventura Duda (1996: 261) opisuje ovako:

„*Glas Koncila* je u prvo vrijeme bio doista događaj, ako se malo smije uspoređivati s velikim, događaj u Hrvatskoj razmjern sa samim Koncilom u svijetu. Sa svoje strane, koliko sam u njemu od početka sudjelovao, mogu reći da mu je glavna nakana tada bila: da se hrvatski vjernik i svaki katolik u tadašnjoj Jugoslaviji – uza sve pritiske, potiskivanja, marginalizaciju, pa i formalne progone – doživi članom velike Crkve te se i samom informacijom o koncilskom događanju osjeti podržan solidarnošću svih Kristovih vjernika u svijetu.“

6.3. Kulturna opozicija u pisanju *Glasa Koncila*

Glas s Koncila kao crkveni bilten većinom prenosi vijesti s Drugog vatikanskog koncila, izvještava o radu Generalne kongregacije, pojašnjava ciljeve Koncila i ulogu Crkve u svijetu, prenosi izjave crkvenih dužnosnika te Papine govore povodom nekih kršćanskih svetkovina. U ovim brojevima također ne možemo pronaći sadržaje koje možemo okarakterizirati kao opozicijske – nema tekstova koji kritiziraju socijalistički poredak ili primjerice polemiziraju o aktualnom političkom stanju u zemlji.⁶⁷ Stoga se može zaključiti da je porast potražnje za ovim biltenom ponajviše rezultat simbolike koju smo prethodno prikazali riječima Bonaventure Duda. Juraj Mirko Mataušić (2006: 502) kaže da je u to vrijeme postojala „istinska glad za vjerskim tiskom“, iako su te publikacije uzimali mnogi ljudi koji ni nisu bili vjernici zato što su te tiskovine donosile drugačije ideje, izvan jednodimenzionalne komunističke ideologije (Mataušić, 2006: 501).

Prvi broj *Glasa Koncila* kao crkvene novine, spomenuli smo, izlazi u 29. rujna 1963. godine. U odnosu na bilten, *Glas Koncila* već s dobro dizajniranom naslovnom stranicom pokazuje veću dinamičnost. Broj od 29. rujna donosi transkript jednog radijskog intervjua u kojem možemo pročitati stavove Franje Šepera vezano za Koncil, izvještaje o radu Koncila, vijesti o stanju Katoličke crkve u drugim zemljama te tekstove u čast nedugo preminulog pape Ivana XXIII.⁶⁸ Idući će brojevi također biti slično intonirani te odaju dojam neutralnosti. Sadržaji poput kritike pojedinih postupaka vlasti, odnosa države prema religiji i sl., koji bi mogli uznemiriti jugoslavenski komunistički režim ne dolaze do izražaja. Takve sadržaje,

⁶⁶ <https://www.glas-koncila.hr/o-nama/> (stranici pristupljeno 12. rujna 2017.)

⁶⁷ *Glas s Koncila*, br.2., 10. listopada 1962: 10, 12, 14., *Glas s Koncila* br.3., 17. listopada 1962: 8., *Glas s Koncila*, br. 8., 21. studeni 1962., *Glas s Koncila*, br. 11., 19. listopada 1962: 8.

⁶⁸ *Glas Koncila*, br.1., 29. rujna 1963: 1, 4, 5, 24.

napisane vrlo neutralnim tonom možemo pronaći tek u rubrici „Kratke vijesti“. Tako *Glas Koncila* u broju 2. donosi u toj rubrici vijest o oslobođenju biskupa u Pragu amnestijom predsjednika Čehoslovačke.⁶⁹ Međutim, i dalje prevladavaju vijesti u radu Drugog vatikanskog koncila, komentari i izjave visokih crkvenih dužnosnika te izvještaji o Crkvi u različitim dijelovima svijeta.⁷⁰

Značajno je spomenuti da se *Glas Koncila*, iako ne direktno, u broju od 10. siječnja, uključuje u polemiku s tiskovnim medijima pod kontrolom komunističkih vlasti. Pritom se misli na članak „Učite svoj zanat, braćo novinari“ kojeg potpisuje *Don Jure*,⁷¹ što je bio pseudonim pod kojim je u *Glasi Koncila* pisao Don Živko Kustić. *Don Jure* se u svojoj rubrici „Pismo seoskog župnika“ osvrće na pisanje o Drugom vatikanskom koncilu u „Vjesnikovom izboru“. Taj je list u jednom svom članku izvještavao o Drugom vatikanskom koncilu u negativnom tonu, o čemu svjedoče podnaslovi „Sv. Toma nosilac reakcije“ ili „Kojim dogmama zvona zvone“. *Don Jure* je u svom tekstu spomenuo da je „Vjesnikov izbor“ dosljedno slijedio „protupravopisnu principijelnost u pisanju imena Bog malim slovom“ te dodaje kako Koncil ne raspravlja o bogovima, već o Bogu. Cilj je Kustićevo­g teksta prokazati na koji način mediji kontrolirani od strane komunističkih vlasti manipuliraju čitateljima. Sročio je to ovako:

„To je majstorija. Čovjek koji ne pozna spomenutih dekreta, koji uopće ne pozna ni katekizma, kad pročita takav majstorski napisan članak u kome je oko 90 posto materijala uglavnom ispravno, mora pod gotov groš primiti i onih 10 posto dodataka iz ličnih priželjkivanja vrijednog novinara. Tako se stvari serviraju čitateljima“⁷²

Tijekom idućih brojeva u tekstovima *Don Jure* možemo iščitati jedan vid indirektno kritike prema politikama komunističkog režima. Ti tekstovi, primjerice, govore o problemima Hrvata koji su odvojeni od svojih obitelji jer rade u inozemstvu, o ugrozama nekih tradicionalnih vrijednosti ili pak o važnosti religijskog odgoja.⁷³ Dakle, „Pismo seoskog župnika“ kao jedan vid prikrivenog neslaganja s politikama komunističkog režima, možemo promatrati kao oblik kulturne opozicije.

⁶⁹ *Glas Koncila*, br. 2., 20. listopada 1963.

⁷⁰ *Glas Koncila*, br. 6-7, 25. prosinca 1963.

⁷¹ *Glas Koncila*, br. 1., 10. siječnja 1965: 14

⁷² Isto.

⁷³ Primjerice, „Pregorjeli transformator“, *Glas Koncila*, br. 3., 7. veljače 1965: 10, „Samoposluživanje“, *Glas Koncila*, br.4., 21. veljače 1965. i „Teta Luce i Marsijanci“, *Glas Koncila*, br.17., 5. rujna 1965: 10.

Glas Koncila se također tijekom ovog perioda ne izjašnjava po pitanju izvjesnog procesa normalizacije odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice. O tome možemo pronaći u broju 4., koji je objavljen 7. veljače 1965., jedan šturi tekst u formi kratke vijesti. U tekstu piše da je u Beogradu boravio predstavnik Svete Stolice Agostino Cesaroli koji je s predstavnicima jugoslavenske vlade vodio preliminarne razgovore o sređivanju odnosa između SFRJ i Vatikana.⁷⁴

Glas Koncila u broju 17. za 5. rujna 1965. donosi tekst pod naslovom „Da ateistička propaganda ne bude uvredljiva za vjernika sovjetskog naroda“ u kojem izlaže neke od metoda protuvjerske propagande koju je objavio sovjetski ateistički mjesečnik *Nauka i religija*. Međutim, *Glas Koncila* donosi misao koju je napisao „jedan biolog, ateist“ u listu *Izvjestija*: „Danas kao i jučer mnogi ljudi nalaze pomoć i utjehu u vjeri koju su naslijedili, dok ateistički pogled na život i na smrt ne pruža ni radost ni nadu.“⁷⁵ Iako je riječ o vrlo kratkom tekstu, ovo možemo smatrati jednim pokušajem polemike s ateizmom, osnažen činjenicom da je kritika ateizma objavljena upravo u *Izvjestiji*.

Glas Koncila tijekom 1965. i dalje stavlja u fokus iste teme kao i u prethodnim godinama izlaženja lista. Ponovno je većinom usredotočen na događaje s Drugog vatikanskog koncila te na izvještaje iz ostatka kršćanske ekumene. Jedan vid neizravne kritike upućene politikama jugoslavenskog režima možemo iščitati u tekstovima *Don Jure*. Međutim, list generalno u pitanju iskazivanja neslaganja s politikama komunističkog režima ostaje taktičan, ne iskazujući protukomunističke stavove. Primjerice, pokušaj polemike s ateističkom ideologijom komunističkog režima značajnije je prisutan tek u prethodno spomenutom osvrtu na napis u *Izvjestiji*. List isto tako ostaje suzdržan u komentiranju odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice. O tom pitanju, vidjeli smo, donosi vijesti šturo, tek u formi kratke vijesti. *Glas Koncila* je, dakle, tijekom zasjedanja Drugog vatikanskog koncila primarno vjesnik tog ekumenskog sabora i prenositelj njegovih temeljnih ideja.

Nakon završetka Drugog vatikanskog koncila *Glas Koncila* je nastavio sa svojim izlaženjem te je ostavio svoje ime, imajući namjeru naglasiti epohalnu važnost tog ekumenskog koncila. Također, uredništvo lista je kao jedno od najvažnijih središta širenja koncilske misli promoviralo novu ulogu Katoličke crkve u društvu. Naime, Crkva je ranije kao institucija

⁷⁴ *Glas Koncila*, br.3., 7. veljače 1965: 2.

⁷⁵ *Glas Koncila*, br. 17., 5. rujna 1965: 5.

kršćanskog društva pojmovno poistovjećivana isključivo s klerom, a Koncil joj je namijenio ulogu zajednice koja okuplja (Mataušić, 2006: 508).⁷⁶

Tijekom 1966. *Glas Koncila* i dalje većinom donosi tekstove koji izvještavaju o događanjima u kršćanskoj ekumeni te šire duh Drugog vatikanskog koncila. No, učestaliji su sadržaji kojima se kritizira socijalistički poredak, iako članak „Oblici i korijeni ateizma“ u kojem se kao osnovna misao provlači koncilska ideja dijaloga s ateistima pokazuje da je *Glas Koncila* birao neizravan oblik kritiziranja socijalističkog poretka.⁷⁷ Općenito tijekom 1966. u brojevima *Glasa Koncila* postaju zastupljeniji tekstovi koji se bave problematikom ateizma, ali i koji polemiziraju s tom ideologijom. Kao primjer potonjeg možemo uzeti tekst „Religija u socijalističkom društvu“ u kojem *Glas Koncila* na tvrdnju *Vjesnikova* „Izbora“ da „socijalistički razvitak ruši religiju kao takvu“, odgovara pitanjem: „Je li moguće da religiozni ljudi budu ravnopravni članovi društva koje izgrađuje socijalizam?“ Taj je broj *Glasa Koncila* posvećen obilježavanju 75. obljetnice donošenja bule *Rerum novarum* pa stoga također na nekoliko mjesta raspravljano o položaju radnika u suvremenom svijetu.⁷⁸

Prvo značajnije osvrtanje *Glasa Koncila* na pitanja koja se tiču unutarnje politike možemo pronaći u broju za 3. srpnja 1966. godine. Na naslovnoj je stranici u prvi plan stavljena vijest o razmjeni poluslužbenih predstavnika između jugoslavenske vlade i Svete Stolica. Riječ je naime o već spomenutom *Protokolu o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolica*, potpisanom 25. lipnja 1966. Vijest je informativnog karaktera, kratko pojašnjava tko su akteri razmjene predstavnika i kada se to odvijalo, a u tekstu ne možemo pronaći neki komentar *Glasa Koncila* vezano za odnose države i Katoličke crkve.⁷⁹ Novost u ovom broju jest pregled komentara *Borbe*, *Politike* i *Vjesnika* vezano za potpisivanje *Protokola*.⁸⁰ To je važno jer su katolički vjernici u istom broju mogli usporediti razlike između onog što donose mediji pod kontrolom komunističkih vlasti s onime što donosi *Glas Koncila*. Ono što je bitno spomenuti za ovaj broj jest da *Glas Koncila* ne donosi nikakvu vijest ili komentar o važnom političkom događaju koji će obilježiti povijest Jugoslavije sredinom šezdesetih – političkom padu Aleksandra Rankovića. Naime, Brijunski se plenum održao 1. srpnja, a ovaj je broj *Glasa Koncila* objavljen 3. srpnja. Nadalje, iz istog ovog broja *Glasa Koncila* možemo saznati kako list dobro poznaje granice kritike koju može uputiti režimu. Tako je u vijesti o smrti nadbiskupa

⁷⁶ Pojašnjenje ideje Crkve kao zajednice možemo pronaći u tekstu „Crkva kao Božji narod“ koji je napisao Tomislav Šagi-Bunić. Tekst je objavljen u *Glasi Koncila* br. 2, 24. siječnja 1965. godine.

⁷⁷ *Glas Koncila*, br.2., 23. siječnja 1966: 3.

⁷⁸ *Glas Koncila*, br. 11., 5. lipnja 1966: 1.

⁷⁹ *Glas Koncila*, br. 13., 3. srpnja 1966.: 1.

⁸⁰ *Glas Koncila*, br. 13., 3. srpnja 1966: 4.

Josipa Srebrenića izostavljena važna crtica iz njegove biografije – njegova uputa svećenicima Krčke biskupije iz listopada 1944. u kojoj izriječno zabranjuje katolicima da surađuju s partizanskim pokretom (Akmadža, 2004: 8).

Dakle, tijekom prve godina izlaženja *Glasa Koncila* nakon Drugog Vatikanskog sabora list ostaje umjeren u svojoj kritici, iako je u odnosu na prethodna razdoblja izlaženja povećan broj sadržaja koji prikriveno kritizira socijalistički poredak.

Mihaljević (2015: 249) datira vrhunac slobode medija u socijalističkoj Hrvatskoj u sredinu 1971. godine. Utjecaj liberalizacije jugoslavenskog društva i medija vidljiv je i na stranicama prvih brojeva *Glasa Koncila* za 1970. godinu. U broju lista objavljenom 11. siječnja možemo pronaći pismo biskupa o problemima hrvatske emigracije. Taj je tekst objavljen pod naslovom „Teško je živjeti umiranje svoga naroda“. Tekst govori o problemima života u iseljeništvu te utjecaju iseljavanja na pad broja stanovnika u Hrvatskoj.⁸¹

Utjecaj liberalizacije društva u smislu popuštanja nadzora Saveza komunista nad društvom u brojevima *Glasa Koncila* osjetan je i u povećanju potpisanih tekstova. U ranijoj fazi *Glasa Koncila* rijetko možemo pronaći potpisane tekstove imenom i prezimenom. Čak se rijetko pojavljuju i pseudonim. U brojevima *Glasa Koncila* velik je broj tekstova potpisan punim imenom i prezimenom ili barem inicijalima. Liberalizacija društva osjetila se u pisanju *Glasa Koncila* tako što je list primjerice u već spomenutom broju objavljenom 11. siječnja mogao prokomentirati film „Bitka na Neretvi“. Iako je o „tom velikom filmu Veljka Bulaića napisano mnogo prikaza i kritika u zemlji i svijetu“ kako piše *Glas Koncila*, nije bilo prepreka da ovaj list objavi svoju kritiku istog. Osvrt *Glasa Koncila* svakako je ponudio drugačije razumijevanje tog filma, jer je u tekstu „reklama i politička propaganda“ prikazana kao srž uspjeha i najviša vrijednost tog filma.⁸²

Tijekom 1971. godine u *Glasi Koncila* još je snažnije zastupljena tema pada broja stanovništva, polemike s marksističkom ideologijom su konkretnije, donose se i izvještaji proslavama kršćanskih mučenika, ali s jačim naglaskom na nacionalna osjećanja. Kao primjer potonjega možemo uzeti broj od 16. svibnja 1971. godine. Na naslovnoj stranici u prvom su planu naslov „U slavu hrvatskih mučenika Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana“ i slika dvojice velikaša. Ispod naslova teksta stoji važna poruka:

⁸¹ *Glas Koncila*, br. 1, 11. siječnja 1970: 1-2.

⁸² *Glas Koncila*, br.1., 11. siječnja 1970: 17.

„Svaki narod može istinski i sigurno ostvariti svoja prava samo u svojoj samostalnosti, slobodi i slobodnom odlučivanju o svojoj sudbini. Koliko je bilo pokošeno ljudskih života samo zato što su Hrvati kroz svu svoju povijest nosili u sebi svijest i uvjerenje da imaju pravo živjeti u miru i slobodi“⁸³

Spremnost *Glasa Koncila* za konkretnije polemiziranje s marksističkom ideologijom možemo iščitati iz pisma pape Pavla VI. kojeg prenosi list. Pavao VI smatra da su kršćani „previše često privučeni socijalizmom“ kojeg nerijetko idealiziraju kao instrument pravde i jednakosti, iako odbijaju priznati „prisile povijesnih socijalističkih pokreta koji ostaju uvjetovani svojim izvornim ideologijama“⁸⁴

Važno je također spomenuti tekst „Prilog dijalogu o članstvu vjernika u Savezu komunista“. Ondje Tomislav Šagi-Bunić iznosi tezu da je onemogućavanjem članstva vjernika u Savezu komunista zapravo vjernicima rečeno da su građani drugog reda. Šagi-Bunić u nastavku dodaje da je hrvatskim katolicima na taj način zanijekana mogućnost ravnopravnog sudjelovanja u političkom životu Hrvatske. Cilj ovoga teksta nije poticaj katolicima na učlanjivanje u Savez komunista, već se Tomislav Šagi Bunić zalaže da svi građani imaju u „svojoj domovini načelno jednake mogućnosti i iste šanse“.⁸⁵ Istu će tematiku pobliže razraditi *Glas Koncila* od 5. rujna 1971. godine. U intervjuu s Esadom Ćimićem možemo pronaći još jednu važnu misao u kontekstu primanja vjernika u Savez komunista. Ćimić smatra kako bi ulazak vjernika u Savez komunista mogao preispitivati ideološku čistoću te partije i na taj način podcijeniti ostale komunističke političke institucije, što bi pak moglo voditi gubitku avangardne uloge Saveza komunista u jugoslavenskom društvu.⁸⁶

Nakon ove analize načina na koji je pisao *Glas Koncila* možemo donijeti nekoliko zaključaka. *Glas s Koncila* kao bilten Katoličke crkve posvećen je isključivo donošenju vijesti sa zasjedanja Drugog vatikanskog koncila, izvještavanju o radu crkvenih institucija i, naravno, prenošenju Papinih govora te izjava visokih crkvenih dužnosnika. U rujnu 1963. javlja se *Glas Koncila* u formi novina. Već od prvih brojeva list je dinamičniji i raznolikiji u svojim sadržajima nego bilten *Glas s Koncila*. I nakon završetka rada Drugog vatikanskog koncila nastavlja izlaziti, premda u novoj ulozi širitelja ideja tog ekumenskog koncila. Tijekom promatranog perioda u *Glasi Koncila* i dalje kao najzastupljenije ostaju vijesti iz ostatke

⁸³ *Glas Koncila* br. 10. 16. svibnja 1971: 1

⁸⁴ *Glas Koncila*, br.11., 30. svibnja 1971: 2.

⁸⁵ Isto: 7

⁸⁶ *Glas Koncila*, br. 18., 5. rujna 1971: 6.

kršćanske ekumene. Kritika koju možemo iščitati u nekim tekstovima razvijala se postupno, premda treba naglasiti kako ona nikada nije bila upućivana direktno protiv socijalističkog poretka ili Saveza komunista. *Glas Koncila* je tako indirektno, što smo vidjeli u nekim tekstovima *Don Jure*, polemizirao s medijima koje je kontrolirala Komunistička partija te je pisao na koji način „režimski“ mediji manipuliraju čitateljstvom. Postupno se razvijala i polemika s ateizmom, iako je u ovom slučaju *Glas Koncila* morao ostati unutar okvira politike dijaloga s ateistima, koju je proklamirao i Drugi vatikanski koncil. List također neće komentirati unutarnje-političke teme, a neće niti posvećivati veliku pažnju interpretiranju aktualnog procesa normalizacije odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice. Nadalje, primjetno je da u svojim počecima *Glas Koncila* gotovo da i nema članak potpisan punim imenom i prezimenom, a rijetko se javljaju i potpisi inicijalima ili pisanje pod pseudonimom. Ta će se situacija također mijenjati postupno, a u promatranim brojevima za 1970. i 1971. godinu može se pronaći puno više članaka potpisanih punim imenom i prezimenom. Još je bitno spomenuti da je u tim brojevima *Glasa Koncila* vidljiv utjecaj procesa liberalizacije jugoslavenskog društva šezdesetih godina.

6.4. *Glas Koncila* i Hrvatsko proljeće

Glas Koncila nije izravno sudjelovao u zbivanjima vezanim uz Hrvatsko proljeće, ali je svojim sadržajima, kao što je serijal razgovora s istaknutim i poznatim pjevačima, pratio ta zbivanja. Tako se iz intervjua s Verom Svobodom može pronaći njezino mišljenje „da i mladi traže sve više rodoljubnu pjesmu“ (Mikić, 2016: 313). U *Glasi Koncila* javit će se također, kao što smo vidjeli i u prethodnom poglavlju na primjeru teksta u čast Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana, i teme koje su značajnije vezane uz nacionalne osjećaje. Međutim, ovdje je ključno razjasniti na koji je način slom Hrvatskog proljeća utjecao na pisanje *Glasa Koncila*. Slomom Hrvatskog proljeća u Karađorđevu u prosincu 1971. naglo je prekinut proces jačanja slobode izražavanja i široke politizacije javnosti (Mihaljević, 2015: 253). Tada je ujedno potvrđeno načelo da reformske dosege u Jugoslaviji može određivati isključivo Josip Broz Tito (Radelić, 2006: 464), zbog čega je upravo ta godina uzeta kao zaključna u ovom istraživanju.

Prekid procesa jačanja slobode medija i slobode izražavanja odrazit će se i na pisanje *Glasa Koncila*. Neposredno je to vidljivo u božićnom broju *Glasa Koncila* koji izlazi s unutarnjim omotom na kojem su motivi proslave Božića među američkim crncima, a veliki je naslov „Crni Božić“ po mnogima bio aluzija na sjednicu u Karađorđevu. U istom broju možemo

pronaći u Božićnoj poruci nadbiskupa Franje Kuharića i u tekstu Tomislava Šagi-Bunića ideju o povezanosti Božića i narodnog identiteta (Mikić, 2016: 318). Slom Hrvatskog proljeća utjecat će i na uređivačku politiku *Glasa Koncila*. Anto Mikić (2016: 330) za period nedugo nakon Karađorđeva piše:

„*Glas Koncila* tih tjedana i mjeseci kao da je počeo „odustajati“ od nastojanja da s predstavnicima vlasti i njihovim „glasnogovornicima“ u tadašnjim medijima vodi strpljive i konstruktivne dijaloge, kao što je to nastojao svih 10-ak godina od svog osnutka“

6.5. Odnos vlasti prema *Glasi Koncila*

Glas Koncila, kako se pokazalo prethodno u ovom istraživanju, nije bio oblik direktne kritike komunističkog režima, iz čega se može zaključiti kako vlasti nisu imale čvrste motive za veće represije prema listu. Taj ćemo zaključak osnažiti ukoliko uzmemo u obzir proces normalizacije odnosa između Jugoslavije i Svete Stolicy. Nadalje, ovaj je list i pokrenut u skladu sa Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica (Akmadža, 2004: 285).

Za razumijevanje načina na koji je komunistička vlast percipirala *Glas Koncila* važni su zaključci iz Izvještaja Komisije za vjerska pitanja koje donosi Mikić (2016: 393). Ondje piše da „u vjerskim listovima nema otvorenog političkog suprotstavljanja našem društvenom uređenju, ali izvjesne vijesti i članci predstavljaju političke dvosmislice, politički su tendenciozni s ciljem određenog političkog usmjeravanja“. U jednom sličnom izvješću, samo za 1966. godinu možemo pronaći ovu ocjenu: „Opća je karakteristika sadržaja svih vrsta izdanja katoličke štampe da su često dvosmislena i (...) prezentirana tako da povećavaju naklonost prema Katoličkoj crkvi i da kod vjernika utječu na formiranje političkih stavova“ (citirano prema: Mikić, 2016: 397).

Na temelju ovih izvještaja možemo potvrditi zaključak da komunističke vlasti kritiku koju upućuje *Glas Koncila* ne doživljavaju kao oblik direktne kritike, iako joj unatoč tomu neće posvećivati manje pažnje. Državni su predstavnici također uočavali političke i općedruštvene tendencije lista. Nadalje, temama kojima se list bavio te načinom obrade istih, *Glas Koncila* se nametnuo kao svojevrsna alternativa tada vladajućem poretku (Mikić, 2016: 456). Ovdje se ponovno potvrđuje teza Pollacka i Wielgojsa (2004: XII) kako različiti oblici političkog nonkonformizma od strane intelektualne opozicije mogu potkopati legitimitet vladajuće nomenklature. *Glas Koncila* je najprije svojom raznolikošću sadržaja i svojom kulturnom

opozicijom donosio stvarnost drugačiju od „socijalističke zbilje“ koju je režim pažljivo gradio. To su prepoznale i komunističke vlasti, premda će se umjesto direktne represije odlučiti na drugi oblik političkog pritiska. Riječ je o metodi zabrana pojedinih brojeva *Glasa Koncila* te sudskim postupcima protiv odgovornih urednika. To je u svom radu detaljno razradio Mikić (2016: 426-450), stoga će u nastavku biti samo nabrojani ti slučajevi. Protiv odgovornog urednika i nakladnika *Malog koncila* zbog objave članka „Inkvizicija više nije važna“ u broju 9. za 1968. godinu pokrenuta je optužnica (Mikić, 2016: 430). Zbog broja objavljenog 22. siječnja 1967. *Glasi Koncila* je upućena prijetnja da će biti zabranjen (Mikić, 2016: 432). *Glas Koncila* za 22. veljače 1970. zabranjen je, isto kao i broj 21. namijenjen za 22. listopada 1972. godine (Mikić, 2016: 445), iako taj primjer izlazi izvan vremenskog okvira ove studije.

Ova metoda napada na *Glas Koncila* koji je svoju kritiku upućivao s pozicija kulturne opozicije ponovno potvrđuje totalitarni karakter vladajuće partije. Iako režim ne upotrebljava istu metodu obračuna kao u slučaju *Narodnog glasa* ili tjednika *Naprijed*, opisani vid političkog pritiska svjedoči o tome da se Savez komunista ne želi odreći totalitarnog nadzora nad čitavim društvom. Iz prethodno pojašnjenog možemo zaključiti da se odnos komunističkih vlasti prema kulturno-opozicijskim razmišljanjima u tiskovnim medijima u svojoj suštini ne mijenja, iako se mijenja način ophođenja prema tim opozicijskim razmišljanjima, sukladno uvjetima totalitarizma niskog intenziteta.

7. Zaključak

„Najvažniji razlog što u komunizmu nije došlo do organizirane opozicije dakako leži u sveobuhvatnosti – totalitarnosti komunističke države. Ona je prodrla u sve pore društva i ličnosti – u vizije znanstvenika, u nadahnuća pjesnika i sanjanje ljubavnika. Ustati protiv nje nije značilo samo umrijeti smrću očajnika, nego i biti žigosan i izopćen iz društva. Ispod njene olovne ploče nema ni zraka ni svijetlosti“ (Đilas, 1990: 95).

Glavni cilj ovog rada bio je prikazati odnos hrvatskih komunističkih vlasti prema oblicima kulturno-opozicijskih razmišljanja u tiskovnim medijima od 1945. do 1971. godine. Odgovor na tako postavljen cilj nastojao se dati na primjerima tjednika *Naprijed* i *Glas Koncila*, koji su stavljeni u fokus ovog istraživanja jer ih u mnogome možemo razumjeti kao paradigmatičke za objašnjavanje odnosa komunističkih vlasti prema opozicijskim tiskovinama. Vremenski okvir ove studije historiografija često ne uzima kao konzistentnu povijesnu cjelinu. Međutim, ovaj je rad uzeo taj vremenski period kako bi dokazao da se unatoč reformskim fazama jugoslavenskog

i hrvatskog komunizma suštinski ne mijenja odnos komunističkog režima prema medijima, iako se mijenja način ophođenja s opozicijskim razmišljanjima u tisku. U konačnici, nakon sjednice u Karađorđevu koncem 1971. iznova je potvrđeno načelo da reformske dosege u Jugoslaviji može određivati isključivo Tito (Radelić 2006: 464) te je stoga ta godina uzeta kao zaključna u ovoj studiji.

Složenost odnosa vlasti prema opozicijskim razmišljanjima u tiskovnim medijima iziskivala je postavljanje nekoliko pomoćnih istraživačkih pitanja. Najprije je trebalo razjasniti što je kulturna opozicija, a smještanjem tog fenomena unutar konteksta širih opozicijskih gibanja nastojalo se pospješiti njegovo razumijevanje. Pokazalo se da kulturna opozicija, koja ne nastupa kao politička oporba, može unatoč tomu biti prijatna komunističkom monopolu. Kritike s pozicija intelektualne opozicije mogle su potkopati legitimitet vladajuće nomenklature, ali i prikazati stvarnost drugačijom od „socijalističke zbilje“ koju je pažljivo gradio komunistički režim. Dakle, oblici kulturne opozicije nisu bili politički irelevantni, a njihovo suzbijanje postalo je važan preduvjet očuvanja monopola Komunističke partije, odnosno Saveza komunista nakon 1952. godine.

Iduće pomoćno istraživačko pitanje na koje je trebalo dati odgovor jest na koji je način Komunistička partija teoretski definirala svoju medijsku politiku. U traganju tog odgovora, rad je analizirao ustavne i zakonske uredbe koje su se bavile pitanjima slobode izražavanja i slobode medija. *Ustav FNRJ* iz 1946. i *Ustav NRH* iz 1947. time su se bavili vrlo kratko, u jednom paragrafu. Ipak, ondje je proklamirano da se građanima jamči sloboda tiska i sloboda govora. Savezni ustav donesen 1963. tim se pitanjem bavio puno detaljnije. *Ustav SFRJ* slobodu izražavanja i slobodu medija proklamira u člancima 39., 40. i 87., dok *Ustav NRH* na gotovo istovjetan način također zagovara ista načela. Analizom zakonskih propisa o tisku tijekom promatranog perioda, pak, pokazalo se da su oni u kontradikciji s prethodno spomenutim ustavnim uredbama. Zakoni o tisku naime, iako i oni proklamiraju načelo slobode tiska i slobode izražavanja, nizom zabrana koje sadrže zapravo ograničavaju ta načela. Unatoč tome iz analize tih ustavnih i zakonskih uredbi može se zaključiti kako je u teoriji proklamirano načelo slobode izražavanja i slobode medija, posebice u ustavima iz 1963., gdje su ta pitanja detaljno razrađena. Međutim, ono što će opovrgavati tu teoriju jest odnos komunističkih vlasti prema opozicijskim tiskovinama u praksi.

U četvrtom je poglavlju prikazan odnos vlasti prema opozicijskim tiskovinama od 1945. do 1952. godine, što smo nazvali fazom „totalitarne zrelosti“ jugoslavenskog komunizma. Na primjerima onemogućavanja *Demokratije*, *Narodnog glasa čovječnosti*, *pravice i slobode* te

katoličkog tiska potvrdila se teza Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezinskog (1956: 131, prema: Pollack i Wielgochs, 2004: XIII) prema kojima je razvoj opozicije u totalitarnim društvima spriječen organizacijom totalitarnog terora.

Uvjeti za razvoj opozicije u Jugoslaviji mijenjaju se nakon Šestog kongresa KPJ/SKJ koji je svojom proklamacijom o potrebi „borbe mišljenja“ značio odmak od staljinističkih metoda vladanja te ujedno pokrenuo liberalizaciju zemlje. Tjednik *Naprijed* je u toj atmosferi popuštanja partijskog nadzora zalaganjem za koncept „borbe mišljenja“ djelovao na daljnjoj demokratizaciji društva. Međutim, nakon Staljinove smrti u ožujku, kada se aktualizirao unutarpartijski prijepor između pobornika dogmatske politike i reformski orijentiranih komunista, uloga *Naprijeda* kao glasila KPH/SKH postaje nezahvalna. Tjednik od svibnja 1953. prestaje biti organ partije, iako se kroz česte razgovore istaknutih članova redakcije s Vladimirom Bakarićem zadržava oblik kontrole nad listom od strane partije. Zalažući se i dalje za koncept „borbe mišljenja“ i kritikom nekih postupaka vlasti *Naprijed* se smješta na slične pozicije kao i Milovan Đilas, te je tako na određen način list postao jedna od strana u unutarstranačkom sukobu. Kada se u obračunu s Đilasom na Trećem plenumu CK SKJ pokazalo da je unutar partije prevladala dogmatska struja, to je značilo da i tjedniku *Naprijed* nema mjesta u političkom i javnom životu. Iako *Naprijed* ostaje unutar marksističkog sklopa ideja te je u mnogim pitanjima bio u suglasju sa politikom SKJ i SKH, list se našao u opoziciji prema glavnoj struji koja je tada prevladala u Savezu komunista. Naime, svojim je pisanjem prikazivao zbilju drugačijom od one koju je režim konstruirao, a ideje za koje se list zalagao dovodile su u pitanje komunistički monopol. Režim je već uhodanom metodom odbijanja radnika da tiskaju određeni list uspio onemogućiti daljnje djelovanje *Naprijeda*. Iako taj obračun nije istovjetan metodama korištenima tijekom faze jugoslavenske totalitarne zrelosti, onemogućavanje *Naprijeda* potvrđuje da se Savez komunista ne želi odreći svog nadzora nad svim sferama društva, što pak svjedoči o prijelazu iz totalitarizma visokog intenziteta u totalitarizam niskog intenziteta.

Odnos vlasti prema *Glas Koncila* bio je znatno drugačiji nego prema opozicijskim tiskovinama u ranijim razdobljima. Razlog tomu možemo pronaći u naravi same kritike koju je nudio *Glas Koncila* te u tada aktualnim političkim zbivanjima. *Glas Koncila* nije izravno kritizirao socijalistički poredak, niti je komentirao aktualne događaje iz unutarnje politike. Tijekom potpisivanja *Protokola o razgovoru između Jugoslavije i Svete Stolice* u lipnju 1966. *Glas Koncila* o tome izvještava, ali se ne upušta u donošenje nekih komentara ili interpretacija tih događaja. Njegova je opozicija imala oblik prikrivenog kritiziranja politike komunističkih

vlasti. To je u radu pokazano na primjeru tekstova *Don Jure* i njegove rubrike „Pismo seoskog župnika“, ali i na temelju nekih drugih tekstova, posebice u brojevima iz 1970. i 1971. godine. U tekstovima *Glasa Koncila* možemo pronaći širi spektar tema – od pojašnjavanja načina na koji „režimski“ mediji manipuliraju čitateljstvom, preko polemike s ateizmom, do isticanja važnosti vjeronauka – kojima *Glas Koncila* neizravno dovodi u pitanje i neke temeljne postavke politike jugoslavenskog komunističkog režima. Toga je bio svjestan i komunistički režim, što smo mogli vidjeti iz Mikićevog (2016: 393) istraživanja, pa djelovanje *Glasa Koncila* nije prepuštao slučaju. U kontekstu normalizacije odnosa između Jugoslavije i Svete Stolice te procesa liberalizacije jugoslavenskog društva tijekom šezdesetih godina, komunističke su se vlasti odlučile za poseban oblik pritiska – metodu zabrane nekih brojeva lista te pokretanje sudskog postupka protiv odgovornih urednika.

Ovo je istraživanje potvrdilo svoje temeljne hipoteze. Totalitarni karakter vladajuće partije vidljiv je iz njezinog odnosa prema opozicijskim razmišljanjima u tiskovnim medijima. U tom smislu točnom se pokazala i druga hipoteza jer se totalitarni karakter vladajuće partije, koja je težila nadzoru nad cjelokupnim društvom, snažno očitovao unatoč reformnim fazama kroz koje je prošao jugoslavenski i hrvatski socijalizam. Promijenio se način ophođenja s opozicijskim tiskovinama, iako se odnos politike komunističkih vlasti prema medijima u svojoj suštini nije promijenio.

8. Popis literature

8.1. Knjige i članci

1. Akmadža, M. (2004.) *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.* Rijeka: Otokar Keršovani.
2. Alfrević et. al. (2003.) *Veliki školski leksikon.* Zagreb: Školska knjiga.
3. Banac, I. (2000.) „Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću, u: Andrea Feldman, Vladimir Stipetić, Franjo Zenko (ur.), *Liberalna misao u Hrvatskoj : prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*, LV-LXVI. Zagreb: Zaklada Friedrich-Naumann.
4. Courtois, F. (2010.) *Komunizam i totalitarizam*, prev. Vesna Lisičić. Zagreb: Alfa.
5. Črnja, B. (1992.) *Zbogom drugovi.* Rijeka: Matica hrvatska Rijeka.
6. Črnja, B. (1953) „Novo i staro u izbornoj borbi“, *Naprijed*, 6. studeni 1953.
7. Diminić, D. (1954.) „Jedinstvenost socijalističkih redova i borba mišljenja“, *Naprijed*, br. 2. 8. siječnja 1954.
8. Duda, B. (1996.) „Prihvat II. vatikanskog koncila u Hrvatskoj (II).“ *Crkva u svijetu : Crkva u svijetu*, 31(3), 251-274.
9. „Drugi kongres Komunističke partije Hrvatske“ (1949.). Zagreb.
10. Đilas, M. (1990.) *Nova klasa.* Beograd: Narodna knjiga.
11. Erjavec, K. (2008) „How to Study the History of Journalism? Critical Reflection on the Directions of the History of Journalism“, *Medijska istraživanja : znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 14(1), 21-34.
12. Friedrich, C., Brzezinski, Z. (1956.) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge: Harvard University Press.
13. Gržina, A. (2010.) „Djelovanje lista *Naprijed* pedesetih godina“, u: Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić i Katarina Spehnjak (ur.) *Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenog 2009.*, 205 – 221. Zagreb: Hrvatski institut za povijest

14. Hebrang Grgić, I. (2000). „Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas“ *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 42, br.3: 117-134.
15. Holzer, J. (2002.) *Komunizam u Europi : povijest pokreta i sustava vlasti*. Zagreb: Srednja Europa.
16. Jerković, M. (1993). „Školski vjeronauk u Hrvatskoj nakon drugoga svjetskog rata“ *Diacovensia : teološki prilozi*, 1(1), 92-107.
17. Kevo, M. (1998.) „Odjek Đilasovih teoretskih priloga "Borbi" u hrvatskom tisku“ *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 31(1), 153-163.
18. Kunczik, M., Zipfel, A. (2006.) *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.
19. Kustić, Ž. (1965.) , „Pregorjeli transformator“, *Glas Koncila*, br. 3., 7. veljače 1965
20. Kustić, Ž. (1965.) „Samoposluživanje“, *Glas Koncila*, br.4., 21. veljače 1965
21. Kustić, Ž. (1965.) „Teta Luce i Marsijanci“, *Glas Koncila*, br.17., 5. rujna 1965: 10.
22. Lučić, I. (2008) „Komunistički progoni Katoličke crkve u Bosni i Hercegovini 1945.-1990“, *National security and the future*, 9(3), 41-72.
23. Matković, H. (2003.) *Povijest Jugoslavije : (1918 - 1991 - 2003)*, 2. izdanje. Zagreb: Naklada Pavičić.
24. Mihaljević, J. (2010.) „Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.-1974.“ *časopis za suvremenu povijest*, 43(1), 25-51.
25. Mihaljević, J. (2015.) „Liberalizacija i razvoj medija u komunističkoj Hrvatskoj 1960-ih i na početku 1970-ih.“ *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, 24(2).
26. Mihaljević, J. (2016.) *Komunizam i čovjek*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
27. Mikić, A. (2016.) *Crkveno i društveno značenje Glasa Koncila od 1963. do 1972.*, doktorski rad, Zagreb.
28. Mirko Matušić, J. (2006). „Prihvata Drugog vatikanskog koncila u Hrvatskoj na primjeru katoličkog tiska i odnosa Crkve prema medijima.“ *Časopis za suvremenu povijest*, 38(2), 499-521.

29. Najbar-Agičić, M. (2015.) *Povijest novinarstva : kratki pregled*. Zagreb: Ibis grafika, Sveučilište Sjever.
30. Najbar-Agičić, M. (2016.) „Od pravovjernosti do disidentstva – preobrazbe *Naprijeda*.“ *Medijska istraživanja : znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 22(1), 115-143.
31. Nohlen, D. (2001.) *Politološki rječnik. Država i politika*, prev. Marinko Krajnović i Miroslav Krajnović. Osijek-Zagreb-Split: Panliber.
32. Novak, B. (2005.) *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
33. Plenković, M. (1991.) „Predgovor“, u: Vanja Graovac (ur.) *Novinarstvo u pluralističkom društvu*, 9-18. Zagreb: Alinea.
34. Podhraški Čizmek, Z. (2017) „Analiza komunističkog “tretmana” ideoloških neistomišljenika na primjeru dvaju hrvatskih katoličkih intelektualaca: Nikole Čolaka i Mirka Vidovića“, *Crkva u svijetu : Crkva u svijetu*, 52(2), 266-303.
35. Pollack, D. i Wielgoths, J. (2004.) *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate Publishing Limited.
36. Puhovski, Ž. (1990.) *Socijalistička konstrukcija zbilje*. Zagreb: Školska knjiga
37. Radelić, Z. (2006.) *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga
38. Radelić, Z. (2010.) „Đilasovci u Hrvatskoj i hrvatska historiografija“, u: Nada Kisić Kolanović, Zdenko Radelić i Katarina Spehnjak (ur.) *Disidentstvo u suvremenoj povijesti: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu 19. studenog 2009.*, 53-75. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
39. Spehnjak, K. (2002.) *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.1952*. Zagreb: Dom i svijet.
40. Spehnjak, K. i Cipek, T. (2007). „Disidenti, opozicija i otpor - Hrvatska i Jugoslavija 1945.-1990.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39(2), 255-297.
41. Stanković, M. (1991.) „Kultura dijaložkog komuniciranja“, u ;Vanja Graovac (ur.) *Novinarstvo u pluralističkom društvu*, 156-162. Zagreb: Alinea.

42. Stipčević, A. (1994.) *O savršenom cenzoru iliti priručnik protiv štetnih knjiga i njihovih autora*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
43. Supek, I. (1996.) *Povijesne meditacije*. Zagreb: AGM.
44. Vorländer, H. (2001). „Ustav kao simbol i instrument.“ u: *Politička misao : časopis za politologiju*, 38(4), 53-61.
45. Vranicki, P. (1954.) „Jednopartijnost ili višepartijnost u socijalizmu“, *Naprijed*, god. XI. br. 2. i br.3 ., 8. siječnja 1954. i 15. siječnja 1954.

8.2. Internetski izvori

1. „COURAGE“, *Hrvatski državni arhiv*, <http://www.arhiv.hr/Projekti-i-aktivnosti/COURAGE>.
2. „O nama“, *Glas Koncila*, <https://www.glas-koncila.hr/o-nama/>.
3. „Oporba“, *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=45285>.
4. „Početak Titove Jugoslavije usporediv je s NDH“, *Matica Hrvatska*, <http://www.matica.hr/vijenac/397/pocetak-titove-jugoslavije-usporediv-je-s-ndh-a-3347/>.
5. „Projekt“, *COURAGE – connecting collections*, <http://hr.cultural-opposition.eu/#project>.
6. „Stalin's Constitution of USSR“, *Inside the Cold War. From Marx to Regan*. <http://insidethecoldwar.org/node/707>.
7. „U sjećanje: Don Živko Kustić (1930.-2014.) – Donosimo novinski razgovor napravljen u Pagu u kolovozu 1990. godine“, *PagPress* <http://www.pagpress.com/novosti/1552-u-sjeanje-don-ivko-kusti-1930-2014-donosimo-novinski-razgovor-napravljen-u-pagu-u-kolovozu-1990-godine.html>.
8. „Ustav FNRJ“, *Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=USTAV+FNRJ&s_skip=0.
9. „Ustav NRH“, *Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+nrh&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortBy=2&s_skip=0.

10. „Ustav SFRJ 1963.“, *Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*,
https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+sfrj&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0.

11. „Ustav SRH 1963.“, *Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu*,
https://www.pravo.unizg.hr/search?sq=ustav+SRH&sm%5B%5D=7&sm%5B%5D=4&sm%5B%5D=16&sm%5B%5D=12&s_count=25&sortby=2&s_skip=0.